

É R T E K E Z É S E K
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

X. KÖTET. I. SZÁM. 1881.

A
J E L E N T É S T A N
ALAPVONALAI.

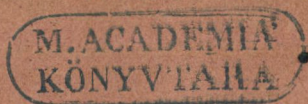
AZ ALAKOKBAN KIFEJEZETT JELENTÉSEK.

(SZÉKFOGLALÓ.)

SIMONYI ZSIGMOND

L. TAGTÓL.

— Árs 30 kr. —

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

É R T E K E Z É S E K

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvkönyvhöz. Télfy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen színdarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szcenci Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámuelről. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbán érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikái felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Finaly Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszöglet görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antall. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szó tárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésök módjairól. Gr. Kun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szenássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázó után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló. Vadnai Károly l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett. Finaly Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignácztól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 12. l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende l. tagtól. 51 l. 20 kr.

A

J E L E N T É S T A N

ALAPVONALAI.

AZ ALAKOKBAN KIFEJEZETT JELENTÉSEK.

(SZÉKFOGLALÓ.)

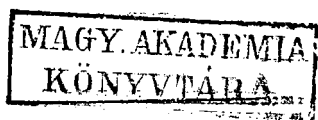
SIMONYI ZSIGMOND

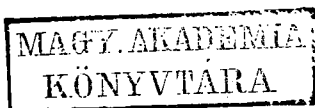
I. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A JELENTÉSTAN ALAPVONALAI.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

Az alakokban kifejezett jelentés.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1880. november hó 29-én tartott ülésében.)

»Sind doch die Lautgebilde der
Vorhang, hinter welchem das Geheim-
niss der Begriffe steckt, das vom
Sprachforscher Aufdeckung erwartet.«

P o t t.

Tekintetes Akadémia!

Én a magyar nyelvtudomány napszámosa vagyok. Midőn tehát tudományosságunk ezen legdíszesebb intézetében, melyhez nemzetünk gényusa a jövőnek legszebb reményeit köti — tavalyi megválasztásomért hálás köszönetet mondva — elfoglalom helyemet: azon kellemes helyzetben vagyok, hogy nem kell szakomnak kiváló fontosságát hosszabban fejtegetnem. — Hisz mindenki tudja, hogy a nyelvészet az emberi gondolatnak legközvetlenebb nyilatkozásival foglalkozik, hogy a nemzeti nyelv a nemzetnek legfőbb palládiuma, hogy nyelvében él és nyelvével hal a nemzet. — Vannak azonban minden tudományszaknak többé és kevesbbé lényeges részei. Én érzem, hogy ez ünnepies alkalommal, midőn tudós társaim jóakaró kíváncsisággal várják előadásomat, nem szabad csekély jelentőségű dologgal fárasztanom figyelmüket. De érzem azt is és szeretném megmutatni, hogy mára választott tárgyam egyike a legfontosabb s legérdekesebb részeknek ama tudományban, melyet művelek. Azért gyöngeségem érzetében is — bízom tárgyamban, midőn szives figyelmükért esedezem.

»Szavaink genealogiája egyúttal fogalmaink genealogiája«, *) és mégis — a nyelvészkedők nagyon sokat, talán kelleténél többet beszélnek a szóknak testéről és külső alakjáról, a hangokról és szótagokról, a gyökökről és képzőkről de kelleténél kevesebbet a szónak lelkéről, az igazi életükről szóval jelentésükről. Ennek a viszornynak meg kell változni, ha azt akarjuk, hogy a nyelvtudomány hű képe legyen a nyelvnek, megfelelő rangosztással tüntesse föl a nyelv életének minden oldalát. A *jelentéstannak* el kell foglalnia állandó rangját a nyelvtan rendszerében. Nemcsak a nyelvtant tesszük ez által teljessé, hanem hálával fog érte adózni a stilisztika is.

Legyen szabad mindenekelőtt bevezetésül egy kritikai visszapillantást vetnem arra, a mi e téren eddig történt.

*) Pott, Etymologische Forschungen V. XXII.

I. BEVEZETÉS.

Az első, ki — tudtomra — a jelentéstant elnevezte s fölvette a nyelvtan fő részei közé, *Reisig* volt. *) A latin nyelvtudományt tárgyaló fölolvasásaiban három főrésze osztja a nyelvtant. Halljuk saját szavait (18. l.): »A nyelvtant« — azt mondja — »rendesen két részre osztják: etymológiára és syntaxisra; az itt következő nyelvtan három részből fog állani. A szót először is alakjára nézve vizsgáljuk meghatározott elvek szerint, s ebből keletkezik 1) az *etymologia*; azután egyéb szavakkal való kapcsolatait, s ez alkotja 2) a *syntaxis*. A szónak azonban vagyon még egy sajátja, a *jelentés*; van egy osztályuk a szavaknak, mely a beszédnek minden nemében használatos, a nélkül, hogy jelentésüket akár az etymológiában lehetne tárgyalni, akár a syntaxisban elhelyezni, mert jelentésük nem függ sem etymologikus, sem syntaktikus szabályoktól. Ha tehát meg lehet állapítani bizonyos elveket, melyek számos szónak jelentése fejlődését és alkalmazását szabályozzák, akkor ebből még egy kiegészítő részre válik a grammatikának, t. i. 3) a *jelentéstan* (*Bedeutungslehre*), sémasiologia.« — Az etymológiában *Reisig*, ha eltekinthetünk a hangtántól, melyet szintén e keretben tárgyal, valóban csaknem kizárólag a *szóalakokkal* s főleg a névszó és ige *ragozásával* foglalkozik, s arról nem szól, miben különbözik az ige jelentése a névszóétól, a főnévé a melléknévéétől, a tulajdonságnévé a számnévéétől. Azonban a jelentéstanba sem vette fel a fogalmaknak ezen alakjait, formalis különbségeit; ott is csak a fogalmaknak dologi, realis különbségeit vizsgálja.

*) »Professor K. Reisig's Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. Herausgegeben mit Anmerkungen von Dr. Friedrich Haase. Leipzig, 1839.« (Megvan az egyetemi s a tanárképzőintézeti könyvtárban.)

Már pedig amazokkal a nyelvtannak szintén kell foglalkoznia, kell pedig a jelentéstanban, mert p. *áll* és *állás* és *állandó* szintén különböznek egymástól jelentésre nézve, csak úgy mint p. *áll* és *ül* és *mozog*: csak avval a különbséggel, hogy amazokban a jelentésnek mivolta, az »*állás*« fogalma megmarad, s csak hogyvolta, módja változik, viszont emezekben a jelentésnek valója, maga a fogalom más meg más.

Valóban erre a jelentős különbségre alapítja föloszlását az, a ki Reisig után legrendszeresebb tárgyalását kísérlette meg a jelentéstanak ¹⁾: Haase a latin nyelvtudományról tartott fölolvasásaiban (kiadta Eckstein Lipcsében 1874). Ő azonban hozzá tesz még egy harmadik részt s így osztja föl a jelentéstant:

1. a jelentés az alakhoz való viszonyában;

2. »a jelentés a tartalomhoz való viszonyában« tekintet nélkül a külső, alaki megjelölésre;

3. a szónak jelentése vagyis fogalma egyéb fogalmakhoz való viszonyában. E harmadik részt [melyben ő a) a melléknévi meghatározást, b) az adverbialis határozást, és c) a correlativ határozást tárgyalja] azt hiszem, hosszasabb megfontolás nélkül elhagyhatjuk, mint a mondatbanba valót, mert ez tárgyalja két-két szónak egymásra való vonatkoztatását. Megmarad tehát fönn követelt két főrésze a jelentéstanak: egyik azokkal a jelentésbeli különbségekkel foglalkozik, melyeknek a szóképzésben megvannak saját megfelelő alakjai, s melyek a fogalomnak csak formális módosulásával járnak; a másikkal, melyeket a nyelv nem jelöl meg alakokkal, mert reális fogalomváltozással van dolgunk.

Magát az első részt Haase három fejezetre osztja, melyeknek külön-külön kellene tekinteni a jelentésnek a) a »nyerstőhöz« vagyis a gyökérhez, b) a képzett szóhoz, c) a flexióhoz való viszonyát. Eme harmadikat el kell hagynunk, mint mondatnani viszonyokkal foglalkozót, az első pedig, mint a nyelvfilozófiába tartozót, mert csak ez vizsgálhatja a legegyszerűbb

¹⁾ Már előbb Reisig példájára mások is fölveendőnek tartották a jelentéstant a nyelvtan fő részei közé; így Benary (Jahrbücher für wiss. Kritik 1834 júl.) és Pott (Etymol. Forschungen II: 376) Haase idézetei.

hangbeli kifejezéseknek (a gyökereknek) a gondolathoz való viszonyát. Tehát a középső marad meg, mert a jelentéstannak formális, alaki főrésze valóban kizárólag a szóképzésben nyilatkozó jelentésbeli különbségekre szorítkozik.

A jelentéstannak második részét — melyet anyagi résznek mondhatunk (s melynek fölosztására Reisig a retorikától a metaphora, metonymia és synekdoché csoportokat vette át) — Haase szintén három részre osztja; mert szerinte három-félekép térhet el a szó a maga eredeti jelentésétől:

a) megváltozhatik maga a jelentés, még pedig a fogalomnak ingadozása és elevensége s az élet viszonyai következtében; példának a *hostis* szót idézi, mely valamikor idegent jelentett, de később csak ellenséget;

b) alapulhat a változás az előadásnak különösségén, a mennyiben a magában változatlan jelentést átvisszük egy más fogalomra (ez a metaphora);

c) állhat rokon fogalmak — szűkebb és tágabb fogalom, ok és okozat stb. — cseréjében (metonymia és synekdoché).

E fölosztásnak az a baja, hogy nincs határozott logikai alapja, kivált első tagja gyöngye lábon áll, mert hisz »a fogalomnak ingadozása és elevensége« ép oly fontos tényező a másikként két pontban; az életviszonyok okozta változások pedig szintén a többi alá sorakoznak, mint maga a *hostis* szó példája mutatja, mely idővel szűkebbkörű fogalomra szorítkozott, tehát szintén szűkebb és tágabb fogalom váltakozását mutatja s így a c) pontba tartozik. — A b) s a c) pont sincs voltaképpen megkülönböztetve egymástól, mert a váltakozó fogalmak mindig rokonok egy vagy más tekintetben. Nekünk tehát e részre nézve is új fölosztást kell keresnünk.

Pott az ő szófejtő kutatásaiban (»Etymologische Forschungen«) természetesen folyton foglalkozik a szavak jelentésével s egy helyen igyekszik is az esetek nagy számából némi tapasztalati csoportokat összeállítani (idézve Sayce-nél Introduction I.: 339—343), de éppen mivel csak empirikus a csoportosítása, nem foglalkozunk vele részletesen ezúttal, midőn fő célunk az, hogy a nyelvtannak rendszeréhez jussunk.

Pott után leginkább *Schleicher* hangsúlyozta ismét a

külön jelentéstan szükségét.¹⁾ Ő négy részre osztja a nyelvtant, s itt alkalmunk van a jelentéstannak a nyelvtan rendszerében való állását tisztáznunk. A nyelvtan Sch. szerint föloszlik hangtanra, alaktanra (ezt ő morphológiának nevezi), jelentéstanra (nála *functio-tan*), és mondattanra. Az utóbbinak már maga neve megfelelő egyenrangú társul a »szótant« kívánja maga mellé, mert nézetem szerint a nyelvtannak első fölosztásában csak két fő részre szabad oszlania. A nyelv ugyanis a gondolatnak kétféle eredményét fejezi ki: a *fogalmat* a szóban, s az *ítéletet* a mondatban; tehát mindazt, a mi a fogalmak kifejezésére való, a *szótan* tárgyalja, s viszont mindaz, a mi az ítéletek kifejezésének szolgál, a *mondattan* keretébe való. A mondattanba tartozik tehát a szóragozás, ha e névvel — mint illik — csak a mondatbeli vonatkozások kifejezését illetjük. S e szerint a mondattannak is megvan a maga alaktana (a szóragozás), ép úgy mint a szótannak (a külön álló szó jelentésének alaki kifejezésére, a szóképzés), s e fontos különbséget tekintve, a fölosztásbeli pontosság megkívánja, hogy a mit Schleicher és mások az »alaktan«-ba foglalnak egybe, két részre válasszuk s egyiket a jelentéstannal, a másikat a mondatviszonyok elméletével állítsuk egy rangba. — Végre Schleicher fölosztásának negyedik tagját, a hangtant, csak a két alaktan szolgálatában álló — ámbár nélkülözhetetlen²⁾ — segédtudománynak ismerhetjük el, mely a nyelvtudományban körülbelül olyan rangú, mint a történetben a khronologia. Az eddigiek szerint a jelentéstan helyét a következő nyelvtani rendszer mutatja:

I. Szótan:

1. Az önálló szónak alaktana (összetétel és szóképzés);
2. az önálló szónak jelentéstana;

¹⁾ Schleicher, *die deutsche Sprache* 123—128. — Különben sokat és érdekesen foglalkoznak a szavak jelentésével még Curtius (Griech. Etym. bevez.) és Müller M. (Főolv.)

²⁾ A hangtannak a nyelvtanra nézve legfontosabb része a hangváltozástan. A hangváltozások törvényeinek és lehetőségeinek megállapítása oly célra történik, hogy a nyelvész a szóképzési és ragozási alakok magyarázatában, etimológiájában botlásoknak kevésbé legyen kitéve.

II. *Mondattan* :

1. a mondatbeli szónak alaktana (szóragozás) ;
2. a mondatbeli viszonyok elmélete (szor. ért. mondattan).
Segédtudomány a két alaktanhoz : *Hangtan*.¹⁾

(Lehetséges volna még ugyanezen részeknek olyan csoportosítása, hogy első fölosztási alapúl azt vennők, hogy a nyelvtan 1. a nyelvbeli kifejezésnek anyagával, vagyis a hangokkal foglalkozik, 2. alakjukkal [a) szóképzés, b) szóragozás], 3. tartalmukkal [a) jelentéstan, b) mondattan].)

Miután így Schleichernek rendszerét megigazítottuk, bucsút is kell vennünk tőle, mert ő magának a jelentéstannak rendszeres tárgyalását meg sem kísérti, csak arra szorítkozik, hogy a jelentésváltozásnak némely érdekes példáit idézi a német nyelv történetéből.

Legtüzetesebben fejtegette a jelentések változásait *Geiger* az ő két munkájában, melyek minden nyelvésznek megbecsülhetetlen tanulságot nyújtanak.²⁾ Ő hangsúlyozta legjobban a pontos jelentéstan szükségét is; megmondta, hogy »az úgynevezett nyelvbölcseletet ki fogja szorítani a nyelv szellemi részének is exakt tudománya«³⁾; és kiemelte, hogy »a fogalom történetéről való biztos tudomás egyúttal empirikus alapúl szolgálhat majd a filozofiának.«⁴⁾ Ő azonban két munkájában főleg a primitív fogalmakkal s ezeknek a nyelv eredetéhez való viszonyával foglalkozott, s idő előtt elhúnyva a jelentéstan rendszerezését — melyet ő tőle legjobban lehetett várni — nem kísérthette meg.

Lazarus és Steinthal »Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft« cz. folyóiratában a bevezető cikk, mely a nép-psychologia föladatait s a nyelvtudománynak e célokra való közreműködését fejtegeti, a többi közt a szójelentések tárgyalásának is kiemeli fontosságát. »Az eredeti, etimologikus jelentés« — azt mondják a kiadók — »talán egyetlen

¹⁾ Ezzel majdnem megegyezik Heerdegen fölosztása alább idézendő munkájában I. füz. 47. l.

²⁾ »Ursprung der menschlichen Sprache und Vernunft« két köt., és rövidebben : »Ursprung der Sprache«.

³⁾ Nagyobbik munkájában I. előszó XII. l.

⁴⁾ U. o. XIV. l.

egy szónak sem teszi ki egész belső alakját (innere Form, innere Sprachform); vagy, mint mondani szokás, majd minden szónak különféle jelentései vannak, melyek az etimologikus jelentésből fejlődtek. Ezen fejlődésnek törvényei, s így egyúttal a szókinsnek az aránylag kevés ősi gyökérből való kifejlődése törvényei — kifejtendők általánosan is, s az egyes népeknél a bélyegző sajátságokra nézve is.«

Ezen programmból kiindulva, keresi *Tobler* ugyanazon kötetben egy terjedelmesebb cikkben ¹⁾ ezen új etimologikus tudománynak rendszerét és módszerét. — Helyeselnünk kell, hogy mellőzi a nyelv eredete kérdését s a hang és gondolat egymáshoz való viszonyát, mert ezek a dolgok nem a nyelvtanba tartoznak, hanem a filozofiának, ill. a lélektannak a nyelvészetre nézve alapvető részébe (nyelvfilozofia). Vizsgálódása két — bár nem pontosan szétváló — fő részre oszlik: az elsőnek tárgya a jelentésnek *megállapodása* (*»die Festsetzung der Bedeutung«*), a másíknak a *jelentésváltozás* (*»die Bedeutungsänderung«*). Ez első fölosztást lehetetlen helyeselnünk, mert a mi a nyelvek történetében a jelentésnek változásait megelőzte, mindaz éppen a *Toblertől* már eleve kizárt nyelvfilozófiába tartozik. Ő csakugyan nem foglalkozik ezen — hogy úgy mondjam — történetelőtti dolgokkal, hanem olyan pontokat fejteget, melyek szintén a jelentésnek történetébe, változásaiiba valóók, p. hogy egy-egy fogalomkör tagjai (p. a családtagok, az állatok, a betegségek nevei) micsoda fölfogásból fejlődtek, vagy hogy egy-egy határozott jelentésű gyökérszó a származékaiban meunyiiféle fogalom jelölésére szolgál stb.

A mi tehát marad, a jelentés változása, annak ő mindek előtt két fő nemét különbözteti meg: egyik az *immans*, »mely magában a nyelvben bennrejlő, a dolgok természetes rendjének megfelelő fejlődésből magyarázandó«; a másík az *esetleges*, mely »nem az általános lélektani úton, a dolgoknak és eszéknek természetük szerint szükséges kapcsolattából, hanem különös történeti okokból, kisebb eseményekből vagy nagyobb művelődési mozgalmakból« ered. Ez a megkü-

¹⁾ »Versuch eines Systems der Etymologie. Mit besonderer Rücksicht auf Völkerpsychologie.«

lőmböztetés lényeges s a mi fölosztásunkban is méltó helyet fog elfoglalni, de — mint már fönt a *hostis* szó alkalmával megjegyeztük s mint később újra fogjuk látni — nem olyan elsőrendő, hogy a vezérszerep megilletné, s hogy lényegesebbet ne találhatnánk.

Az iminans jelentésváltozás Toblernél kétféle: A) *fokozatos*, »úgy, hogy egyik jelentésből a másikba lassanként való átmenet képzelhető és többnyire ki is mutatható«, B) *ugrással történő*, azaz »kimutatható átmenet nélkül«, s itt olyan eseteket idéz, mint p. az, hogy a *versprechen* szó a középőlnémetben annyit tett, mint (»absprechen, ablehnen«) megtagadni vmit vkitől, tehát éppen ellentétét a mai *versprechen*nek, mely megígérést jelent. Hasonló példa volna a magyarból az *elérteni* szó, mely megértést is jelenthet, de jelentheti ennek majdnem ellentétét is, a félreértést. Azonban ha nem lehet is e két-két jelentést egymásból magyarázni, könnyű mindeniket a *ver* és *el* szócskák eredeti helyi jelentésének más-más átviteléből megérteni: az egyik *versprechen* a kért dolognak a kérőtől való »elmondását«, elhárítását, tehát megtagadását fejezi ki, a másik viszont a dolognak magamtól való »elmondását«, a kérőnek oda-mondást, tehát oda-ígérést¹⁾; szintúgy az egyik *elértés* a közlőtől »el-értést«, értelmembe átrevést jelent, a másik meg »a helyes értelemről el«-értést, tehát félre-értést. E szerint itt sem történik nagyobb ugrás, mint minden egyéb jelentésváltozásnál, úgy, hogy ezt a megkülönböztetést egyszerűen elejthetjük.²⁾

A megmaradó fokozatos jelentésváltozásnak két neme volna: 1. *valóságos*, és 2. *látszó*. Reisigot követve ugyanis külön kategóriának veszi a metaphorát, mint olyant, melyben a fogalom szerkezete voltaképen nem változik meg, hanem mindenestül átruházódik valami más tárgyra. Elfelelti e fölosztás, hogy ugyanez történik a metonymiában, mely a fogalom nevét

¹⁾ *Oda-igé-r* talán maga sem egyéb, mint *oda-igé-l* (l: r hangváltozással) az *ige* szóból, azaz »oda-mond, zu-sagen«.

²⁾ Hasonló esetek a hangváltozástan köréből, hogy a székely *csihán* s a palóc *csona*, vagy a görög *ἦναρ* és *ἦπαρ-ος* nem egymásból magyarázandók, hanem *csalán*-ra és *ἦπαρ*-ra mennek vissza, mint közös régiebb hangalakra.

egy vele valami kapcsolatban álló, de egészen más tartalmú fogalomra ruházza át. — De különben is homályosak a »valóságos« és »látszó« műszók, s inkább úgy határozhatjuk meg a különbséget, hogy 1. némely esetekben csak részben változik meg a szó jelentése, míg 2. más esetekben (a metaphora és metonymia eseteiben) a kifejezésnek egész tartalmát más tartalom foglalja el, mely az elsővel csak egy-egy pontban érintkezik. — Így megváltoztatva, egészen beleesik ez a fölosztás Toblernek következő fölosztásába, melynek az 1. pont alatti csoportot veti alá: *a) anyagi, b) alaki* jelentésváltozás. Az elsőn a szónak »más forgalomkörbe való áthelyezését« érti, még pedig *α)* az érzéki világnak egyik köréből a másikba, *β)* az érzékiből a szellemibe, *γ)* a szelleminek egyik köréből a másikba, s végre *δ)* a szellemiből az érzékibe. Ez az anyagi jelentésváltozás, nézetem szerint, magában foglalja a metaphorát is, mert ez sem egyéb, mint »más fogalomkörbe való áthelyezés«, átvitel. — A második, az »alaki, formális« rovatba kelletténél többet vesz fel, t. i. »ugyanazon fogalomkörön belül történő szűkülést vagy tágulást, a jelentés erejének gyöngülését, s általában a jelentés módjának változását.« Ez utóbbi tartozik szerintünk is az alaki jelentés rovatába, mely a jelentésben a szóképzésnek megfelelő rész. Ellenben a fogalomnak megszorítását vagy kibővítését (mikor p. a *jószág* néven éppen csak a lábas jószágot vagy a *miniszter* szón csakis a korona szolgáját értjük) szintén az anyagi jelentésváltozáshoz kell számítanunk, mert ilyenkor is megváltozik, legalább részben, az anyag, melyből a fogalom szerkesztve van.

Még csak egy kísérlettel kell e történeti átnézetben foglalkoznunk: *Heerdegennek* egy kis munkájával¹⁾, mely megkísérli tervrajzát a jelentés tan rendszerének. — Bő fejtegetéseinek aránylag kevés az eredményük. Egyik érdeme, hogy Steinhallal szemben — ki tárgyunknak csak az egyes nyelvek általános jellemzésében akar helyet szorítani — kimutatja,

¹⁾ Dr. F. Heerdegen, Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie, I. Heft. Einleitung. Ueber Umfang und Gliederung der Sprachwissenschaft im Allgemeinen und der lateinischen Grammatik insbesondere.) Erlangen 1875; II. Heft: Allgemeine Principien (Über Ziele und Methode der lateinischen Semasiologie) 1878.

mennyire jogosult és szükséges a jelentéstannak a többi nyelv-tani disciplinával egyenletes, rendszeres művelése.

Rendszere fölállításában Heerdegen olyasmiből indul ki, a mit az eddig említettek nem vettek tekintetbe; t. i. az indogermán összehasonlító nyelvészetnek azon határozottan jelentéstani eredményéből, hogy minden indg. nyelvben, tehát már az indg. alapnyelvben a gyökereknek két külön neve van: appellatív vagyis nevező, és demonstratív vagyis mutató gyökerek (mások »praedicatív és demonstratív« vagy »verbalis és pronominalis« gyökereknek mondják). P. *ju* 'kötni' nevező gyökér, mert megnevez egy fogalmat (cselekvést, tárgyat stb.), ellenben *ta* 'ez' mutató, mert csak rámutat vmire. A gyököknek ez az ősrégi jelentésbeli dualizmusa megvan egyéb nyelvcsaládokban is, azonban a rendszernek élére nem mernők állítani. A vezérszerepet, mint eddig is, az alaki és anyagi jelentéskülönbségnek tartjuk fenn, s ez utóbbiban tesszük aztán mindjárt a nevező és a mutató szókra való fölosztást. A különbséget itt már a fogalomnak anyagában találjuk, a mennyiben p. a latin *ju-mentu-m* szóban a *ju* gyök a barmot megnevezi mint bekötni, befogni valót, tehát a fogalomnak anyagát, egyik fontos alkotó részét fejezi ki, míg p. az *is-tu-d*-ban foglalt *ta* stb. gyök ugyanarra a fogalomra csak rámutat s magában véve üres, anyagtalan. Ezt a rangfölosztást éppen maga a nyelvek eljárása is elének szabja, mert a nevező és mutató szavak közt csak ritkán fejlesztettek s inkább csak másodrendű, sőt látszólagos alak-tani különbségeket (p. az indg. úgynev. pronominalis ragozást), holott a *jungit* és *jugum*, *jumentum* stb. vagy a *köt* és *kötő*, *kötött*, *kötés*, *kötélék*, szóval az ige s a cselekvés végrehajtóját vagy eredményét stb. kifejező szók közt minden nyelv határozott alaktani, szóképzési különbségeket is léptetett életbe, s így maguk adják kezünkbe annak a kulcsát, minő különbséget tartsunk tárgyunkban leglényegesebbnek. E szerint Heerdegen fölosztásaiból a másodikat (»I. realis, II. modalis jelentésfejlődés«) meghagyjuk elsőnek, s az elsőket (»A. mutató, B. nevező szók«) másod rangba helyezzük mint a »reális jelentésfejlődés« kétféleségét.

Magában a nevező szók reális jelentésfejlődésében H. két lehetőséget különböztet meg:

»a) determinatio (a fogalomnak tartalma bővítése);

b) associatio (a fogalomnak köre bővítése).« Az elsőn a fogalom tartalmának valami új jeggyel való bővítését, meghatározását, tehát körének megszorítását érti (a mi p. a fönt említett *jószág* és *miniszter* szavakban történt; s nem ennek egyszerű logikai ellentétét érti a másodikon, sőt azt állítja, hogy a fogalomnak vmi jegytől való megfosztása a nyelvben nem is fordul elő. Itt határozottan ellent kell neki mondanunk: igenis fordul elő olyan fejlődés is, hogy a nyelv egy-egy szóban elhanyagolja a kifejezett fogalomnak egyik jegyét, úgy hogy tartalmilag szegényebb, de körére nézve bővebb, 'gyermek' fogalomra alkalmazzuk, úgy hogy leányát is *fiának* szólítja az apa. Ugyanez történt az *ifju* szóval, melynek elemei gyermek-férfit, gyerek-embert fejeznek ki (*í-fü*, l. Nyelvőr VII: 51), pedig most a menyecske helyett is mondunk *ifj-asszony*-t. S ugyanígy fejlődött a *fiatal* szó jelentése, melyben első tekintetre megismerszik a *fi* szónak származéka. — Lássunk csak egy példát még. A *halászat* fogalma az illető cselekvésen kívül magában foglalja még azt a jegyet, hogy a cselekvésnek hal a tárgya. Hisz a kifejezés éppen ebből a jegyből indul ki, a menyinyiben leglényegesebb eleme, alapszava a *hal*. S éppen ezzel a jeggyel nem törődve, beszélünk *gyöngy-halászatról*, a nélkül, hogy csak gondolnánk is halra, mikor e szót kiejtjük. Emlékszem egy népmesére, melyben a gyűrű kihalászásáról van szó, s így a fogalom szintén oly módon van általánosítva, a nélkül hogy ebben metaphorát, átvitelt láthatnánk. Az átvitel esetében ugyanis a szót egészen ráruházzuk egy másik fogalomra, s az első fogalmat többé nem zárja magába, mint itt az *ifju*, mely férfit és nőt, vagy *halászat*, mely hal és gyöngy és egyéb testek vízből való kifogását jelöli. Mikor p. a legény a *galambom* nevet ruházza kedvesére, akkor az igazi galamb képzele már nincs benn a szóban, bár kezdetben (mikor még csak kezdtek ilyen átvitt értelemben használgatni) természetesen ott volt, de akkor is inkább mellette vagy mögötte a kifejezés-

nek, mintsem benne. Még inkább elvész az eredeti fogalom, ha egyéb körülmények is előmozdítják az etimologikus összefüggés megszakadását: így p. a *figyelés*-ből egészen elvesztettük a *fülelés* képzetét, mióta e két szó más-más hangtestbe öltözött (valamikor mindakettő **fljelés* volt); a mai francia s az olasz a hegyfokot, mintegy a földnek kiszögellő fejét jelölő *cap* szóban, vagy a fő embert jelölő *chef*-ben, vagy a cselekvés elejét jelölő *capo*-ban nem is érezhetik többé a *caput* 'fej' fogalmát, mióta az igazi fejet mindig *tête*-nek és *testa*-nak nevezik. Nem állhat tehát meg a nyelvészet kritikája előtt Heerdegen eljárása, midőn a metaphora associatioját nevezi egyszerűen a fogalom köre bővítésének, mert mindenestre bonyolódottabb logikai proczesszus történik ilyenkor.

Bírálatunknak pozitív eredménye tehát ez volna: az anyagi jelentés körében a nevező szók tartalma vagy 1) *részben* változik, vagy 2) *teljesen* megváltozik. — A részbeli változás vagy úgy történik, hogy a) a fogalomhoz egy kiegészítő rész, egy új jegy hozzájárul, tehát a tartalma bővül és köre szűkül — ez a determinatio, a *megszorítás*; vagy b) úgy, hogy a fogalomnak egy része, egy jegye elmarad, tehát tartalma szűkül és köre bővül — ez a generalisatio, *általánosítás*. — A teljes tartalomváltozás vagyis az átvitel nemcsak a metaphorára szorítkozik, hanem magában foglalja a metonymiát is, mert valóban egészen megváltozik a kifejezésnek tartalma, ha p. azt mondom, hogy a *szomszéd leégett* s ezzel a szomszéd helyett a házát nevezem meg, vagy ha a testi *nyelv* nevét a beszédre alkalmazom, vagy ha a félelmet a vele járó *remegés* nevével jelölöm. Tehát a teljes tartalomváltozás kétféle lehet okai szerint: társulhatnak s nevet válthatnak a) olyan fogalmak, melyek *hasonlítanak* egymáshoz, b) olyanok, melyek *együtt járnak*, együtt előfordulnak.

Még csak az volna hátra, mikép fejti ki H. a »modalis«, az alaki jelentés különbségeit. De itt ő olyan útra tér, melyre nem követhetjük. Azt akarja ugyanis, hogy az ige és névszó közötti különbség tárgyalása egészen ki legyen zárva a jelentéstanból s a mondatban keretében történjék, minthogy szerinte jelentés tekintetében nem, s csakis mondatnani szerepében különbözik az ige a névszótól. Ezzel kapcsolatban nagyon erő-

tetett okoskodással oda jut, hogy kezdetben minden indg. gyök-szónak elvont, és minden képzett szónak konkrét jelentésének kellett lenni, s így a »modális« jelentésfejlődés szerint két fő osztályra osztja a szókat: *elvont* és *konkrét* szavakra. — Nézetem szerint az alaki jelentéskülömbiségek élére az ige és a névszó dualizmusát kell állítanunk. Hogy ámbár első sorban mondattani, mégsem *pusztán* mondattani köztük a különbség, arra nézve csak oly mondatpárokat kell összehasonlítanunk, melyekben az *egyik* mondat ige alakjában állítja az alanyról ugyanazt, amit a *másik* névszóval mond. Például: a *gyerek kér* — öcsém a *kérő*; barátom *ír* — barátom *író*; a *vér folyt* — a Duna *folyó*. Látni való, hogy az ige mint vmi ideigleneset, elmúlót, változót tulajdonítja az alanynak ugyanazt, a mit a névszó mint állandót fejez ki. Alaki jelentés tekintetében tehát a nevező szók vagy 1. *változónak* tüntetik föl a fogalmat, s akkor *igék*, vagy 2. *állandónak*, s akkor igazi nevező szók, *névszók*. Még másod rendben is, mint látni fogjuk alább, más különbségeket fejlesztett ki a nyelv, s csak harmad-sorban kell majd tekintetbe vennünk az *elvont* és a *konkrét* közti különbséget.

Ha most összefoglaljuk az eddigi kísérleteknek e kritikai történetéből nyert eredményeinket, a jelentéstan rendszerének ezek lesznek első alapvonalai:

I. **alaki jelentésfejlődés**, mely a jelentésnek anyagát, a fogalomnak tartalmát érintetlen hagyja, csak más-más alakban, más-más vonatkozásban tünteti föl, és rendszerint kifejezést is nyer más-más nyelvalakokban, melyeket aztán az önálló szóknak alaktana vagyis a szóképzéstan tárgyal:

A. *igék*, melyek a fogalmat mint változót, mint történőt fejezik ki;

B. *névszók*, melyek a fogalmat mint változót, mint tárgyat nevezik meg;

II. **anyagi jelentésfejlődés**, mely a fogalomnak anyagát illeti, s melynek alaktani kifejezése nincs; itt mindenekelőtt az a kérdés, megnevezi-e a szó a fogalmat anyaga, jegyei szerint, vagy nem:

A. *mutató szók* vagyis névmások s ezek nemei;

B. *nevező szók*; ezeknél a jelentés változása kétféle lehet:

1. *részbeli változás*, melyben a fogalomnak tartalma és köre fordított viszonyban bővülnek vagy szűkülnek (synekdoché):

a) *megszorítás*, melyben a fogalomnak érvénye szűkebb körre szorúl, de tartalma, jegyei szaporodnak;

b) *általánosítás*, melyben érvénye nagyobb körre kiterjed, de jegyeiből elvész valamelyik;

2. *teljes változás*, melyben a fogalom nevét eszmetársulatnál fogva egészen más fogalomkörbe visszük át; ezen társulásnak s átvitelnek kétféle oka lehet:

a) *hasonlítás* (metaphora);

b) *együttlét* (metonymia).

Megjegyezhetjük, hogy mindezek a fölosztások nem csupán a priori logikai okoskodáson alapszanak, hanem egyúttal a nyelvek tényleges fejlődésén, s éppen a hol ezzel ellenkeznek, ott igazítottuk meg az idézett nyelvészek elméletét. Főleg az első ketté-osztásban, az *alaki* és *anyag*i jelentésfejlődés megkülönböztetésében határozott irányt jelölnek ki maguk a nyelvtények, a mennyiben az egyik megfelelő szóképzési alakokban kapja külső kifejezését, a másik pedig csak lappangó processzus, mely alakot nem ölt, hangokban nem nyilatkozik. Mindjárt e határok tekintetében eltérnek egymástól a különböző nyelvek. Például a jelentésnek azt az alaki módosítását, melyet nyelvünk a gyakorító vagy mozzanatos vagy míveltető igeképzőkkel jelöl, a német nyelv rendszerint csak mondattani eszközökkel, határozó szókkal stb. fejezheti ki, vagy pedig kifejezetlen hagyja (mint mikor p. a *weiden* szóval legelést és legel-ész-ést, a *pfeifen* szóval füttyölést és füttyör-ész-ést jelöl). Viszont p. az olasz nyelvnek külön képzőkkel megállapodott nagyító főneveit mi csak jelzőkkel fordíthatjuk le.

Térjünk át már most az egyes jelentéstani kategóriáknak valamivel bővebb kifejtésére s megvilágítására, mindenek előtt az alaki jelentés terén.

II. ALAKI JELENTÉSTAN.

Valamint az európai grammatika általában (a görög filozofusoknál, Platónnál és Aristotelesnél) a mondat elemzésével vette kezdetét s ebből fejlődött lassanként a szótan is: úgy a legújabb időkben is több tudós függetlenül jutott azon tétel föllállítására, hogy minden nyelvészeti kutatásnak a mondatból kell kiindulnia, mert a nyelv fejlődése is a mondatból indult ki. A sok közül csak ötöt idézek.

Az első egy névtelen angol 1831-ben ily című munkájában: A sématalogia alapvonalai; vagyis kísérlet egy új grammatikai, logikai és retorikai elmélet föllállítására (»An outline of Sematology; or an Essay towards establishing a new Theory of Grammar, Logic, and Rhetoric«). Sajnálom, hogy e munkát, mely címe szerint éppen jelentéstani kísérletnek látszik, csak idézetből ismerem. ¹⁾ A szerző, ki úgy látszik a-priori úton jutott ez eredményhez, azt véli, hogy a természeti hangok, melyekből a nyelv eleinte állott, egyenként annyit fejeztek ki, a mennyit most egy-egy teljes mondat; és hogy a gondolatnak egyes részei csak lassanként váltak külön s lettek egyes szavakká.

A második Waitz, ki 1858-ban megjelent anthropológiájában (»Anthropologie der Naturvölker«) ²⁾ azt mondja; »Nem szavakban gondolkodunk, hanem mondatokban; azt állíthatjuk tehát, hogy az élő nyelv mondatokból áll, nem szavakból. A mondatot nem egyes önálló szavak alkotják, hanem olyan szavak, melyek bizonyos módon egymásra vonatkoznak, ép úgy mint a megfelelő gondolat sem egyes önálló fogalmakból áll, hanem olyanokból, melyek egymással kapcsolatban egy egészet képeznek és kölcsönösen meghatározzák egymást.«

A harmadik majdnem ugyanazon időben, hazánkfia Brassai Sámuel »A magyar mondatról« írt nagyon érdekes,

¹⁾ Idézve Saycenél mindjárt említendő munkája második kiadásának előszavában VIII. l.

²⁾ Idézve u. o. 126. l. jegyz.

mindenütt gondolkodni készítő fejtegetéseiben.¹⁾ Szerinte az egész nyelvtan épületének abból az alapköből, abból a sarkigazságból kell kiindulnia, hogy »a nyelvbeli egyén: a mondat.« — »A mondat részci a szók; de úgy véve a dolgot, a mint van a világon, t. i. hogy a szók beszédben fordulnak elő, világos hogy minden szó külön-külön *szükségképi* része a mondatnak, és csak *érette létezik*. Egy szó, vagy mondatná nem fűzött szók csoportja is hallva vagy (leírva) látva bizonyos hiányérzetét támasztja bennünk, mely legott megszűnik és kielégítését nyeri, mihelyt az a szó már magában mondat, s ugyanaz a szócsoporth egy mondat úgy szólva szerves rendjében vagy alakjában jelenik meg.« — »Van hát a nyelvben egyén, s van a nyelvésznek a természetrajzával versenyző arkhitektónikája. Ebből kerekedik ki lefelé elemezve az etymologia s onomatologia, fölfelé szerkesztve a syntaxis épületi része.« — Kár, hogy Brassai meg sem kísértette, hogy ez épületnek tagosulását, körvonalait határozottan kijelölte volna, s megelégszik azzal, hogy összefüggés és rendszer nélkül foglalkozik a mondatnak egyes sajátágaival.

A negyedik Pott, ki azt mondja (Etym. Forsch. 1861. II: 203 és 204): »Mondatok alkotása, ha nem tekintjük a teljes szónoklatokat, a nyelvnek végső *célja*. De egyúttal kezdete is, bármennyire tökéletlen az első hangbeli nyilatkozása, p. mikor a gyermek kezd beszélni. Az ember *szól*, de nemcsak azért, hogy szóljon, hanem mindjárt avval a tudatos szándékkal, hogy *mondjon* vele valamit . . . Magának a szónak (a fogalomnak) a mondathoz (az ítélethez) képest alig van más viszonya, mint a szótagnak a szóhoz, vagyis alapjában véve magában csak tökéletlen valami, ámbár néha egy szóban egész mondat, egy szótagban egész szó is ki lehet fejezve.«

Az ötödik Sayce, a jeles angol assyriologus, ki »Az Összehasonlító Nyelvészeti Elvei« cz. munkájában²⁾ és »Bevezetés a Nyelvtudományba« cz. nagyobb munkájában³⁾ több helyen

¹⁾ Magyar Tud. Akadémia Értesítője, Nyelv- és Szépt. Osztály, I. köt. 1860, főleg 299. s köv. 11.

²⁾ The Principles of Comparative Philology. 2. kiad. London 1875.

³⁾ Introduction to the Science of Language. 2 köt. London 1880, főleg I. 111—123.

visszatér e tételre. Azt mondja p. egy helyen (136. l.): »A nyelv a mondaton alapszik, nem az önálló (*isolated*) szón, mert az utóbbinak nem lehet semmi jelentése, legfőlebb interjectionalis határozatlanságban. Csupán egy csomó szótag vagy betű ez, vagy inkább állati hang; pusztán a nyelvtaníró és szótáríró teremtése. Hogy nyelv váljék belőle, gondolatot és indulatot kell neki megtestesíteni; ítéletet kell kifejeznie.«

Azonban nagyon messzire mennek e nyelvészek, midőn az *egyes* szóknak úgyszólván létét is megtagadják.¹⁾ Legóvatosabb úgy látszik a legelől idézett névtelen, mert tisztában van azzal, hogy csak kezdetben volt az úgy, hogy egy-egy hang egész egy ítéletet fejezett ki, de idővel határozottan különváltak az ítéletnek elemei, egyes ítéletcsoportoknak, egyes kis gondolatköröknek közös részei kiváltak és önálló fogalmakká, önálló szavakká lettek²⁾; úgy hogy most nyelvünknek és gondolkodásunknak határozottan kétféle egyéne van: *a mondat és a szó, az ítélet és a fogalom.*

A szótanban csakis annyiban kell a mondatból kiindulnia a nyelvésznek, hogy képzetet kell magának alkotnia arról s — ha lehet — fejletlenebb nyelvek példájával megvilágítani: mikép fejlődött a szó a mondatból, a nyelvbeli nyilatkozásnak ezen első egységéből. S ezt valóban megtehetjük.

Az összehasonlító nyelvészet például megmutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *jogo* szó, mely ige is volt meg névszó is, folyót is jelentett, meg annyit is, hogy ,foly, megy':

¹⁾ Például Sayce, midőn az *Introduction* 122. lapján így ír: »A mit Steintal a sinai nyelvről mond, hogy benne ,a legkisebb valóságos egész a mondat, vagy legalább egy-egy mondatviszony', az ép úgy áll egyéb nyelvekre nézve. és a *szóknak, melyekből egy-egy mondat áll, e mondat nélkül nincsen tényleg létük*, legfőlebb a hangtan kutatójára s a szótáríróra nézve.« — Külömben más helyen ő nála is csak tűnik föl e fölfogás, mint a nyelvnek őskorára vonatkozó, p. u. o. 114: »Ha a mondat a jelentős beszédnek egysége, tiszta sor, hogy *minden egyes szó egykor mondat volt*; vagyis mikor először éltek vele, mondatot foglalt magában. És ezt az eredményt kapjuk a nyelvbeli maradványok vizsgálatából is . . .«

²⁾ »Ismeretes tény a lélektanban, hogy a mondásnak egyes részei, ha pontosan vizsgáljuk, csak rövidített ítéleteknek mutatkoznak.« Sayce az id. h. 115. — A fogalomnak s az ítéletnek eredeti egyváltát néha megfordítva így fejezik ki, mint Hegel: »*das urteil ist die direktion des begriffes durch sich selbst.*« L. Pott az id. h. 200.

az észt *jogi* még most is a. m. folyó, a cserémisz *jog-* ellenben ige s a. m. *foly.*¹⁾ Tudjuk továbbá, hogy a mi *hüvös* és *hideg* szavaink ugor alapszava *sige* volt s hogy ennek igei és névszói értéke volt, annyit is jelentett, hogy ,megfagy, fázik', annyit is hogy ,hideg, fagy'.²⁾ Az ilyen nyomok arra vezetnek bennünket, hogy volt idő, mikor ugyanaz a hangesoport tárgynév is lehetett már, de lehetett még ige is, azaz cselekvésnek elbeszélése, mely egy egész mai mondatnak megfelelő értékű volt. Tegyük föl, hogy p. az ősemler a folyó folyását látva, ezt így közölte társával: *jogo*, s talán egyúttal rámutatott a vízre, úgy hogy az a *jogo* egész ítéletet közölt, melynek az volt az értelme, hogy ,ez jó, ez foly.'. Ép így közölte a *sige* azt, hogy ,ez fagy', vagy p. a hangutánzó *kuku* azt, hogy ,az szól, a madár szól'. Máskor talán magára mutatva, az ősemler azon *jogo*-val ezt fejezte ki: ott voltam a folyónál, vagy: elmegyek oda, a hol foly. Jött aztán idő, mikor két ilyen rövid mondatot összekötött s p. azt mondva, hogy *jogo sige* (= ,foly fagy') vagy *kuku jogo* (= ,kukut-mond meg'), azt fejezte ki, hogy ,a mi foly, megfagy' s ,a mi kukut mond, elmegy'. Az ilyen páros mondatok lassanként egy mondatná egyesülhettek s így fejlődhetett az alany-állítmány viszonya és egyúttal a névszó és ige közti különbség. Mert a folyóról való mondásokat valószínűleg mindig azzal kezdték, hogy *jogo* ,foly', úgy hogy aztán a folyónak a neve lett a *jogo*,³⁾ a nélkül, hogy hangzásban vagy alakban még különbözött volna az egész mondatot is érő *jogo* igétől. Az igének a névszótól való különbsége csak akkor lett egészen határozott, mikor eggyé olvadt az alanyra mutató szókkal, a személyragokkal. — Az egész mondatot érő igének azt a névszóba való átmenetét, melyet mi itt a mi nyelveinkre nézve valószínűnek találtunk, az amerikai úgynev. bekebelező nyelvekben még világosan szemmel láthatjuk. Az algonkin nyelvekben ugyanis nagyon sokat igével fejeznek ki,

¹⁾ Budenz, Magyar-Ugor Összehas. Szótár 174. c.

²⁾ U. o. 167. c. — Ismeretes dolog, hogy a szanszkritban sok olyan képzőtlen névszó van, minők *judh*, *dharmā-vā* stb., szintígy egyéb indg. nyelvekben; v. ö. a mit Pott mond ezekről Humboldt »Ver-schied. d. menschlichen Sprachbaus« 1876. II. k. 467. lapján. al.

³⁾ A magyar *jó* ezekben: *Sa-jó* (Só-folyó), *Berettyó* stb. *keth-you-*kyzi, azaz két folyó köze, egy 1246-i oklevélben.

a mit mi névszóval mondanánk, úgy hogy p. a 'haza' helyett azt mondják: »ott élnek« (azaz 'a hol élnek').¹⁾

A nyelvnek szavai tehát eleinte egész mondatot értek s így inkább igék voltak, mint névszók. A második fok az volt, hogy két ilyen mondat-szót egy itéletbe foglaltak össze s ezáltal az egyiket a másiknak alanyává, s így az igét egyszerűen névszová tették. Érdekes, hogy nyelvünkben és egyéb nyelvekben is még folyvást észlelhetjük ugyanezt a kezdetleges eljárást; mert még ma is megtörténik — s nem ritkán — hogy egy-egy igét minden alaki változtatás nélkül az állandósított fogalom nevének vagyis névszónak használunk. Ilyen esetek, mikor népünk a lovát *Bujdos*-nak nevezi vagy kutyáját *Meglesz*, *Fogsz* s hasonló nevekkal illeti, vagy mikor a *Rádmász*, *Szedi-már*, *Mit-ugrál*sz-féle gúnyneveket osztogatja. Ilyen kifejezések ezek is: »a van-bul nem tudott megélni, most a *nincsen*-bül is muszáj«; »Buda már volt, a mi, Etele a *lészen*« (Arany J.); »még előtte áll, ki tudja, milyen hosszú *szánombánom* idő« (Jókai); »az erdélyi vér nem az *adom*-ért szolgál« (Mikes); »abban a *hiszem*-ben volt«, »*ehetnék*-je volt« stb. Ilyenek még a névszói *tűr-olaj* vagy *tűröm-olaj*, a *találom*, a *gondolom*, a *félsz* és a *mersz*, a *térj-meg-utca* és *lebujj*, a *légyott* és az *ütleg* (= ütlek) és a *hadd-el-hadd*, és számos hasonló kifejezés, melyeket a M. Nyelvőrben állítottam össze.²⁾

¹⁾ L. Withney, *Leben und Wachsen der Sprache*, 276. l.

²⁾ VII. 434—444. — Az ott elsoroltakhoz járuljanak még a következő példák: fölszólító alakok: *hallgass* olyan dolog, kiben sok jó forog, Erd. Köz. ; emlékezem arra az oly sokszor megbánt *távozzál* szavamra, Arany II. 150; a segédek *megállj*-t kiáltva közbevágtak éppen, Vajda új költ. 66; *mentsvára* a magán szomorkodónak csak a te szent erdődbe van, Csok. vál. munk. 171; 'Erdély' nevű *mentsvára* a vad poétáknak, »Bol. Miska« 1874. 174; *mentsút*, Ausweg Ny. IV. 191; *Istensegíts*, *Fogadjisten* bukovinai falvak; *Ne-szűrj-hegy* Szatymazon Szeged mellett; kellő a szép szó, de jobb a *hadd-lám!* Tompa VI. 195; *isten áldja* nem mindig oly jó, mint az *isten hozta*. Ny. II. 431. *Ne-keresd!* pusztá Lacházánál; *ügysegély*lyel állítja, Arany II. 149; nem az a feladatuk, hogy *tesék-lássék* módon az ördögnek is gyertyát gyujtsanak, Főv. Lap. XVI. 697 || föltétes alakok: kednek is *mehetnék*-je van már? Vas G. »Ne búsulj« I. 141; minden munkakerülő embernek *biráskodhatnék*-ja volt, Thewrewk E. Arany Arist.-ford.-ban I. 202; »*ehetném* (*van*), *alhatnám* *vala*, *maradhatnám* volt, ha amugyan *birhatnám volna* (birni akartam

Később fejlődhetett csak ki lassanként a névszónak az igétől való *alaki megkülömböztetése*, vagyis az igéből való *név-*

volna)» Háromszék, MNyszet VI. 231; a parvenu *ragyoghatnám*-ját ki-
elégitheti, Főv. Lap. XVI. 1289; *szophatnáság*, Hon XV. 170. sz. 2. l.;
skeptikus és *conjecturáskodhatnám* társaival együtt, M. Tanügy IV. 499;
a *képviselekódhatnám* jogásznak, Borsszem J. 549. sz. 10. l.; teljes életé-
ben nevezetes volt *pénzhetnémségéről*, Jókai vad. vir. 53 || jelentőműduak:
a sok *eszem-iszon* végre juttat keserves inségre, Edvi Aranyábece;
eszem-iszom ember Ny. IX. 185; a nagyravágyót kérkedő *his:emmel* a
láрма közé kergeted. Csok. vál. munk. 171; *Bánom* szőlőnév Pécssett Ny.
IV. 335. és Kún-Szt.-Miklóson 382, kert X. 144, *Bánom-kert utca* Szege-
den, *Bánom-hegy* Somogy megyében; *bánom-szabású*: dolorificus, Simai
szót.; *Únomhegy* Ny. VII. 19. (v. ö. *Únyom* vasmegyei helység); elnyom-
ják az *adommal* Mon. Hist. Okm. 24. 116; kit *adommal*, kit ígérettel
magáévá téven u. o. Ir. VIII. 91, Mikes lev. 1794. 40, 70; jó *tudom* ember
Vess. A. level. Ny. IV. 219; az Anyaszentegyháznak méltósága nagyobb-é
az Apostoli *hagyomndl*? Canisius 454; szomorún, *nem-tudommal* felelt,
Vajda J. kis költ. 243; *hozomgavallérok* Borssz. J. 542. 9; ezt a »*csiviri-
tom-csavarítom*« politikát nem értjük, Napló, 29. 175; a *nem szeretem*
óra ötöt is meg fogja találni, Jókai Hétközn. II. 69 | Jehovának, *va-
gyoknak voltam leszelnék* mondja magát, Mel. ap. 463; jobb egy *adok*
mint száz *kérek*, Ny. II. 431 | jobb a *vagyon*, mint a *nincsen*, Pápay
Magy. lit. 272; a *szent Vagyonság* (sz. lény, azaz isten), Révay; a *van*
úr, a *volt* úr (az új s a régi földesúr), Porzó tárcz.; *Székelynéz* prop-
ugnaculum Hunf. P. A Szék. 45; *Ha-lesz*, szőlő Fehérvárnál;
»*Megboszonkodik* szabású. Subindignabundus, Zvonarics. I. R. p. 406«
Kreszu.; »*tar(t)szabáson van* tölem: tart, fél tölem« T. Roffon Ny.
IX. 178; ha ez sokú így megy, kitűrök a türből Ny. VII. 474; Eb-
kérdi uram! Ebbkérdinek kutya a felelet, Erd. közm. 2031 | »*ki látta*, per
ki látta: csak éppen szemrevaló, hogy tessék-lássék« Rozsnyón Ny. VIII.
565, p. vesz neki egy *ki lá ta* sipkát (Greguss szóbeli közl.); az ormány-
sági nyelvjárasnak efféle szerkezetei »*bábját-vesztette gyerek, urát-hagyla*
asszony, lábát-ficzamatotta ember stb.« (M. Nyelvészet V. 138) — mint
máshol bővebben ki fogjuk fejteni — hamis analogia útján keletkezhet-
tek lassanként az *isten-atta-félelkből* || idegen nyelvi igékből: *vasszakter-*
oknak nevezték az ötvenes években a német hatósági személyeket, mert
minduntalan azt kellett hajtaniok, hogy »*was sagt er*«, l. Jókai, A m.
nép élceze; *vartapiszli*-knek nevezték Szatmárban a finánczokat Barna
Ferdinánd szerint, mert sokszor kellett mondaniok, hogy *wart a bissl!*
vigéc-eknek híjják Debreczenben a pesti vásárosokat, mert egymást így
szólíttgatják: »*wie geht's?*« || hiányos mondatok: ügyét a »*kard-ki-kard*«
c)é viszi, Tompa III. 130; *mi-haszna* Tájsz.; a szünből egy nyájns »*jó*
esté« hangzék, Győry V. Havi Szemle I. 144; az még *hála-isten!* (= az
még jó) Vas G. Ne búsulj I. 170 || *papkiszurom-szemed*: csillagalakú fehér
réti virág, M. Nyelvészet VI. 227.

szóképzés. Az igéből névszókat képező ugor *-la* (finn *-va, -vü*), *-ga* (finn *-ja, -jü*), *-ma, -la* stb. szótagoknak nem tudjuk eredetét, azonban képzetet mégis alkothatunk magunknak arról, hogyan tehetett szert a nyelv olyan eljárásra, mellyel aztán az igét minden esetben névszóvá *alakíthatta* át. Csatlakozhatunk t. i. — legalább ezen legelemibb szóképzés fölfogására nézve — az indogermán nyelvészekhez, kik azt vélik, hogy azok a legegyszerűbb névszóképzők *mutató elemek*, melyek mintegy jelzőkül járultak a főtebbi módon nevekül használt gyökökhöz. Azt hihetjük tehát, hogy egyszer a folyót p. elkezdték nem *foly*-nak nevezni, hanem *foly*-*az*-nak s ezzel nem tettek egyebet, mint mikor mi határozott névelőt teszünk a névszóhoz, csak hogy akkor a mutató szó a névszónak az igétől megkülönböztetője lett, szóval állandó névszóképzőre tett szert a nyelv. ¹⁾

Mihelyt ilyen határozott belső és külső különbséget tett a nyelv ige és névszó közt: azontúl e két beszédrész minden szereplésében és alakulásában külön-külön úton járt s a későbbi nyelvtörténetben csak ritkán lépték át egymás határait. ²⁾ Ezentúl tehát az igét s a névszót külön-külön kell a saját útjukon figyelmünkkel kísérnünk.

¹⁾ Ép úgy, mint az indogermán nyelvek állandó nominativusragra tettek szert az *s*-ben, mely eredetileg mutató elem, határozott artículus volt. — A névszóképzésnek fönt adott magyarázata megegyezik azzal, melyet p. Heerdegen id. h. II. 50. jegyz. az indg. *da-la* névszóalakról *ad* = *das*-gibt. V. ö. ehhez a német mutató *das*-nak relativ használatát, mely szerint aztán *das gibt* nemcsak a m. 'az ad', hanem annyi is, mint a mi ad' és így meg van eredményül az »adó«! V. ö. még Pott »Humboldt, Verschied. d. m. Sprachbau« 1876. II. 468. lapján!

²⁾ A nyelv érzi és szem előtt tartja aztán a megállapodott alaki elemek fontosságát. Ennek egy érdekes jelenségét látjuk abban, hogy nyelvünk az egész szótagnyi képzőknek — legalább némely esetekben — biztosítani iparkodik a harmadik szótagot megillető mellékhangsúlyt. Vessük össze p. ezeket: *tudo-mány, tarto-mány, szöve-rény* — *keres-mény, tanít-vány*. | *vere-kedik, vára-kozik, költe-kezik* — *huzal-kodik, keres-kedik, kíván-kozik* | *iro-gat, vere-get* — *sétál-gat, halász-gat* | *soka-ság, víga-ság, ura-ság, bölcsé-ség, társa-ság* — *bátor-ság, szelid-ség* stb. Az utóbbiakban nem marad meg a tövégi hangzó, nem mondjuk *kerese-mény, sétáló-gat* stb., ellenben megmarad a *tudo-mány* stb.-ben: nyilvánvaló itt az a törekvés, hogy a képző harmadik szótag legyen s így mellékhangsúlyt kapjon.

A) I g é k.

A szóalkotást, melyben a szóknak alaki jelentésfejlődése testet ölt, két nagy részre szoktuk fölosztani: I. *összetételre*, melyben két fogalmat szerkesztünk egybe, s a kettőnek tartalmát tudatosan kombinálva képezünk új, tartalmasabb fogalmat; II. szorosabb értelemben vett *szóképzésre*, mely voltaképp szintén összetétel, csak hogy ennek tudata elveszett s egyik eleme immár pusztá fogalom*módosítóvá*, képzővé gyöngült. Példa amarra *be-hat*, emerre *ir-hat*. Mindenik a hatásnak meghatározása, fajtája: egyik a 'belsőbe hatás', a másik az 'írásban való hatás'; de míg amabban mind a két fogalom, a belső és a hatás, élénken előttiünk áll, emebben csak egy a valódi önálló fogalom: az írás, s a másik csak arra szolgál, hogy az írás fogalmát módosítsa, az írásnak egy módját, a lehetséges írást segítse kifejeznünk.

Ha tehát az új igefogalmak alkotását vizsgáljuk, mindenekelőtt a nyelvnek ezt a két eljárását kell megkülönböztetnünk: I. *az igefogalomnak szerkesztését*, II. *az igefogalomnak képzését*.

I. Az igefogalomnak szerkesztése:

Az igefogalmaknak szerkesztése, vagyis az igéknek összetétele legjobban mutatja még a szófejlődésnek a *mondatból* való kiindulását. Ha azt mondom, hogy *jár-ke**l*, *ad-ve**sz*, tulajdonképen két-két itéletet kötök össze; s ha azt mondom, hogy *föl-ke**l*, *észre-ve**sz*, csak meghatározom az egyik itéletet mondattnak szerkezettel, határozóval. Mindazonáltal a szótauba vonjuk e jelenségeket, mert bennük a *jelentés specializálva van*, bizonyos esetekre van szorítva (v. ö. »*nyal*», *fal*« és »*nyal-fal*»), s mert bennük az itéletszerkesztés már fogalomszerkesztéssé kristályosodott, valamint láttuk, hogy különben is a fo-

galom s a szó nem egyéb, mint kristályosodott ítélet és mondat.

Az inént idézett példákból azt is látjuk, hogy az ige-fogalom szerkesztése kétféle lehet:

1. *két ige-fogalom egyesítése* (mellérendelő összetétel), p. *jár-kel*; *ken-fen, nyál-fal*; *irkál-firkál, irul-pirul* | *jő-megy, ad-vesz*;

2. *tárgyfogalom és ige-fogalom egyesítése* (alárendelő összetétel, ige vmi más mondatrészszel, tehát névszó+ige), p. *mennydörög* | *egyetért* | *észrevesz, abbahagy, agyonüt*; *föl-vesz, elhagy, megüt*.

II. Az ige-fogalomnak képzése.

Az ige-képzést magát megint két nagy részre szoktuk fölosztani: egyik az igékből velő ige-képzés, második a névszóból való; elsőre példa *út*: *ütöget*, a másakra *bot*: *botoz*. Az első esetben egyszerűen az alapúl szolgáló cselekvés fogalma módosúl valamely irányban; a másodikban valamely tárgyhoz vagy személyhez hozzá fűződik a cselekvés, a változás képzete: a névszóból származó ige mindig ama bizonyos tárgyra v. személyre vonatkozó cselekvést fejez ki.

1. *A cselekvés módosulása (deverbális ige-képzés).*

Az onegy cselekvésnek különböző árnyékatai lehetnek A) *mennyiség*, B) *mód*, C) *az alanyhoz való viszony* szerint.¹⁾

A. *Mennyiség* tekintetében különbözik a cselekvés a szerint, amint az ige I. *tartós cselekvést* fejez ki, p. *csörög*, vagy pedig csak *egy mozzanatát a cselekvésnek*, még pedig vagy II. *a beállás mozzanatát*, p. *csördül*, vagy III. *a befejezés mozzanatát*, p. *csörren*.

I. *A tartós cselekvés*, melyet a gyakorító igék (verba frequentativa) fejeznek ki, megint kétféle lehet:

a) vagy *szakadatlan folytonos cselekvés*, minőt p. ez az ige jelöl: *hall-gat, ható-l, von-z* (continuativ igék);

¹⁾ Ámbár korántsem esnek egybe e kategóriák egyészen a *logikai ítéletformákkal* (*quantitas, modalitas, relatio*, — *qualitas*), mégis érdekes ezekkel való analógiájukat itt megemlítenünk, annyival is inkább, mert p. a török nyelvben, hol az igének külön *tagadó alakja* is van, e helyen a jelentéstannak valóban az ítéletformának *qualitásával* is kellene foglalkoznia.

b) vagy gyakrabban *ismétlődő cselekvés*, elaprózott cselekvés, minőt ezek fejeznek ki: *hallogat, mondogat, vonszol* (igazi frequentatív igék).

II. A *beállítás mozzanatára* szolgálnak az úgynevezett kezdő igék (verba inchoativa). Ezek azonban többnyire gyakorító alakú igék, mert a nyelv a hozzáfogást, kezdést a többszöri próbálgatás, a meg-megindulás képzetével köti össze. *Éled* a. m. élni kezd, *szólal* a. m. szólni kezd, *haldokol* a. m. halni kezd,¹⁾ de képzésük ugyanaz, mint a *halad, marasztal, üldököl* igéké.²⁾

Az ilyen kezdő igékhez aztán hozzáfűződik a *törekvés* képze is, mely szintén próbálgatással jár. Így *tudakol* a. m. tudni akar; *adogál* Simai szótára szerint a. m. ígér, s a nógrádi nyelvjárásban most is használják ilyen értelemben (»adogá: kínál; öt forintot adogáták a búzájáé[rt]«, M. Nyelvőr VI. 134 -- azaz akartak adni); a mordvin *mi-* a. m. elad, s a gyakorító *mišende-* a. m. árul, azaz eladogat és törekszik eladni.

Nyelvünkben egy nagyon különös módja a kezdő ige képzésének még az, hogy néha visszaható képző szolgál e czélra, vagy pedig gyakorító képző visszahatóval együtt, p. *halódik*, mely Dunán túl a. m. haldokol, továbbá *jár-úl, csörd-ül, for-d-ül* stb. (*kanyarodik* eredetileg **kanyaródik, kanyarúl*: v. ö. *kanyarog* stb.)

III. A *befejezés mozzanatát* jelölő igéket nevezhetjük kiválólag mozzanatos igéknek (verba momentanea), mert ezeknél még érezhetőbb az, hogy csak egyetlen mozzanatot jelölnek (p. ezek: *csörren, oson-t, csavarít, pödürint, fuvall*), holott a kezdés, mint láttuk, ismétlésekkel történhetik. Azonban

¹⁾ V. ö. *fuldokol*. Az észti *köle-* ,hal' igéből a *gy. köle-skele-* a. m. elájul.

²⁾ A *villámik, futamik, folyamik, villámodik, futamodik, csuszamodik, villámlik, számlalik*-féle igékben gyakorító és mozzanatos képzők vannak egyesítve (gy. j, m. m, gy. d, gy. l). s ez a kombináció mintegy azt fejezi ki, hogy ismételve, de mindig hirtelen hozzá fog az alany a cselekvéshez.

érezhető bennük az is, hogy éppen a rögtöni *befejezés* van bennük kiemelve (verba perfectiva). ¹⁾

E hármás fölosztással egészen analóg azon még általánosb érvényű különbség, melyet a nyelv minden cselekvésnél megtesz: hogy t. i. minden igének van három külön alakja: I. a cselekvés *folyásának*, II. *beállásának* és III. *befejezésének* megjelölésére s ez a megkülönböztetés már általános egyéb nyelvekben is (actio imperfecta, instans, perfecta). *Hal-lott* p. azt teszi, hogy a hallás be van fejezve; *hallgatott* már azt teszi, hogy a folytonos hallás ért véget, tehát a folytonosságot kiemelő ige egyszerismind a bevégezés mozzanatát is megjelöli. *Éled* csak annyit mond, hogy éppen történik az éluikezdés; *éledt* azt jelenti, hogy az élet kezdete már be van végezve, már mögöttünk van, tehát a kezdetet kiemelő ige egyszerismind e kezdetnek bevégezését, megtörténtét is kifejezheti. ²⁾ E szerint olyan finoman megkülönbözteti nyelvünk ez árnyéklatokat, hogy már az eddigiekből az igejelentéseknek s az igealakoknak kilencféle változatát kapjuk:

	Folytonosság megjelölve	Kezdet kiemelve	Befejezés moz- zanata kiemelve
Folyó cselekvés	<i>csörög</i>	<i>csördül</i>	<i>csörren</i>
Beálló cselekvés	<i>csörgend³⁾</i>	<i>csördülend</i>	<i>csörrenend</i>
Befejezett cselekv.	<i>csörgött</i>	<i>csördült</i>	<i>csörrent.</i>

¹⁾ A cselekvésnek ezen árnyéklatait a fent említett szóképzésmódokon kívül még más eszközökkel is kifejezhetjük, nevezetesen határozókkal, igeikötőkkel; p. a folytonosságot az *el* szócskával: *eljártszik, elnézi soká* stb., v. az igének kettőztetésével, p. *ment ment, húzza húzza, vitte vitte* stb.; az ismétlést a határozó kettőztetésével, p. *le-le-zdál, be-betér*; a beállást az *el* és *meg* szócskákkal, p. *elalszik, megfog*; s a befejezést ugyanazokkal, p. *elterjed, elfogy, megír, megcsinál*. — L. Budenz a *meg* és *el* igeikötőkről. Ny. Közl. II. és III. és Simonyi, M. Nyelvtan 80., 81., 82. §§.

²⁾ V. ö. Simonyi, M. Nyelvtan 83. czikk. — Megjegyzést érdemel azonban, hogy p. a latin kezdő igének nincs perfectuma, s hogy a szláv perfectiv igeiből nem képezik a folyó cselekvés alakjait. V. ö. erre nézve Pott, Etym. Forsch. ² II. 627, 633.

³⁾ Tényleg (a régiebb nyelvben, mert most már elavult) a latin futurum exactum-nak felel meg, de már csak a megfelelő igenév is (*csör-*

Pedig az utóbbi három kategória nem egyéb, mint az előbbi háromnak különösebb alkalmazása. Ezt az is bizonyítja, hogy alakjaikat az előbbiekből veszik. Például a folyó cselekvést jelölő igealak az osztják nyelvjárásokban mindig a gyakorító *l* képzővel készül: a „men-ni” igéből a folyó cselekvés alakja *men-le-m*, „menek, megyek” (a bef. cs. *men-se-m*, *men-tem*). — A befejezett cselekvést jelölő magyar *t* nem egyéb, mint a mozzanatos *t* képző, úgy hogy az *oson* igének *osont* perfectuma, eredetét tekintve, egy a mozzanatos *osont*-ani igével. — A beálló cselekvést jelölő magyar *futand* azelőtt *futand*, s a Halotti Beszéd *emdul* (eendel) alakja szerint **futamd*, **futámd* volt s így valóban ugyanaz a képzés, melyet az efféle kezdő igékben látunk: *futumod-ik*, *villámod-ik* stb.

A folyó, beálló és befejezett cselekvés alakjai még egy szerepet szoktak magukra vállalni, mely igazi jelentésükkkel nem esik egybe, de hármas fokozatára nézve hasonlít hozzá, t. i. *a három időre* — I. *a jelenre*, II. *a jövőre*, III. *a multra* — vonatkozás szerepét. Például a latin *cucurrit*, mely reduplikált perfectum, a multban történtek egyszerű elbeszélésére is szolgál. Szintúgy a gót *haihalt* redupl. perfectum mai öszszevont *hielt* alakja mult időt jelöl. A magyar *írtam* alak is első sorban a cselekvésnek befejezettségét jelöli, még pedig akár a multban, akár a jelenben, akár a jövőben történik (példa az utóbbi esetre: ha *majd megírtam* levelem, megmutatom): de szolgál másod sorban a mult idő kifejezésére, akár folyó, akár beálló, akár befejezett cselekvésről van szó, p. míg vendége *beszélt*, ő folyvást *írt*. Régente pontosabban megkülönböztette nyelvünk e két rendbeli kategoriát, s például az iménti gondolatot még a XVII. század írója így fejezné ki: míg vendége *beszél vala*, ő folyvást *ír vala*; — *beszél* és *ír* csak a folyó cselekvést fejezik ki, a *vala* jelöli a mult időt. — Van azonban egy egyszerű igealakunk még ma is (bár a Királyhágón innen az élő beszédben ritkán halljuk) a *mult* események elbeszélésére: az *íra*, *szóla* alak.

gendő, *irandó*) mutatja, hogy voltaképen ez volt a beálló cselekvés alakja, s ennek helyébe lépett a mai *fog csörögni*, *írni fog*.

B. *Mód* tekintetében azt kell vizsgálnunk, mennyiben jut kifejezéshez a nyelvben a logikai ítéletformáknak háromféle modalitása, háromféle érvénye, t. i. I. *a valóság*, II. *a lehetőség*, III. *a szükségszerűség*. Az elsőt és a harmadikat határozókkal vagy egyéb körülírással fejezzük ki (*valóban ír, bizonyos, hogy ír* stb; *szükségképen ír, okvetetlen ír, kell írnia* v. *kell hogy írjon* v. *kell írjon* stb.) De a lehetőségre, melyet egyéb nyelvek szintén csak körülírnak, a mi nyelvünk külön igealakot fejlesztett (a *hat* igével való régi körülírásból): *írhat*.

E három ítéletmóddal továbbá párhuzamosak az úgynevezett *igemódok*, még pedig:

I. a valóságnak megfelel az egyszerű jelentés, a *jelentő mód* (indicativus);

II. a lehetőségnek megfelel a némely nyelvekben meglevő *lehetőség-módja* (modus potentialis, concessivus,¹⁾ indefinitus); így p. a finnben: »hävitys *lienee ollut* varsin kova« a. m. a pusztulás igen nagy lehetett, hihetőleg igen nagy volt; *tietünetään* = hiszen alkalmasint tudod; ²⁾

III. a szükségszerűségnek megfelel a kívánás, a parancsoló mód vagy *fölszólító mód* (imperativus),³⁾ illetőleg a fölszólításnak többé vagy kevésbé szigorú vagy enyhe formái.

Azonkívül azonban az igemódokhoz számítjuk annak a megkülönböztetését, vajjon az állításnak az illető érvényt föltétlenül megadjuk-e vagy pedig föltételhez kötjük. Így keletkezik három új mód:

IV. *a föltétes jelentés módja* (modus conditionalis, bár ez név a következő kettőre is ráillik); p. a finnben: *olisi = volna*, *jos küvisimme* = ha mennénk.

V. *a föltétes lehetőség módja*: *lehetne, mehetnénk*; előfordul erre külön módalak — melyet Lönnrot eventivusnak nevez — a finn nyelvnek vepsä dialektusában s a Kalevalában

¹⁾ Magát a megengedést is valóban így fejezzük ki: *elmehetsz*, ha akarod, *elviheted*.

²⁾ *Emlékezhetsz rá* v. *fogsz rá emlékezni* = ném. *du erinnerst dich wol* v. *du wirst dich erinnern*, lat. csak: *meministi*.

³⁾ A helyett, hogy *menj el*, mondjuk ezt is: *el kell menned!*

is (p. 23. 219 »Tuosta sulho *suuttuneisi*«, ezért a vőlegény *megharagudhatnék.*¹⁾

VI. A föltétes kívánás módja, az *óhajtó mód* (optativus); p. a finnben: *käykääme* vähän syrjälle = *mennénk* egy kissé félre. A magyarban a föltétes kívánás módja azonos alakú a föltétes jelentés módjával¹⁾ (*föltétes módalak*), sőt néha a föltétes lehetőség módjával fejezzük ki az óhajtást, p. *ehetném, íhatnánk.*

C. Az *alanyhoz való viszony* szerint az ige kétféle lehet: I. a közönségesebb kifejezésmód az, hogy az alanytól kiindulónak képzeljük a cselekvést, tehát az alany valóban *cselekvő* személy; II. azonban képzelhetjük az alanyra irányulónak a cselekvést s ilyenkor az alany *szenvedő* személy vagy tárgy. Ez tehát, mint látjuk, a *cselekvő* és *szenvedő ige* közti különbség. Azonban mindegyiknél megint kétféle eset lehetséges a szerint, amint közvetlenül, csak egy alany működésével megy végbe a cselekvés, vagy pedig közvetve, két alany együtt hatásával.

I. Ha a cselekvést közvetetlen végbemenőnek képzeljük, akkor (a) a közönséges *cselekvő igt* használjuk (verbum activum)²⁾; ha pedig közvetve, két cselekvő személlyel, akkor nyelvünk (b) a cselekedtető vagyis *miveltető igt* (verbum causativum) alkalmazza, p. *ültet* = A eszközli, hogy B üljön.³⁾

¹⁾ L. Simonyi, Ugor Módalakok 8. l.

²⁾ A *transzitiv* és *intranszitiv* (átható és beható, tárgyas és tárgyatlan) közti különbség véleményünk szerint nem tartozik annyira a jelentés tanba, mint inkább a mondattanba, mert e különbség nincs az illető igékhez kötve, hanem a mondatbeli viszonyokhoz, és nincs transzitiv ige, melyet tárgy nélkül, s intranszitiv, melyet tárggyal ne lehetne használni.

³⁾ Nem akarunk itt kimerítőleg szólni mindezen kategóriáknak mellékesebb szerepléseiről, de néhány megjegyzés nem fölösleges. 1) Más nyelvekben rendszeren körülírással fejezik ki a miveltetést, p. a francia a *faire* és *laisser*, az angol a *make*, a német a *machen* és *lassen* igékkel. De a németeknek vannak régi egyszerű miveltetői is, minők *trinken*: *trinken*, *sitzen*: *setzen* stb. És állandó miveltető alakok vannak a szanszkritban, a héberben, a törökben, az ugor nyelvekben stb. — 2) A miveltetést néha nem is fejezi ki a nyelv, hanem csak hozzá érti a cselekvő igehez,

II. Ha a szenvedést közvetlen, csak az egy alanyban végbemenőnek képzeljük — akár azért, hogy ő benne ered is a cselekvés, akár azért, hogy ismeretlen a cselekvő — akkor (a) *visszaható igét* (belszenvedő, reflexivum) alkalmazunk, p. *emelkedik, bocsátkozik*¹⁾; ha pedig közvetve, két alannyal, melyek közül egyik a szenvedő, másik a cselekvő, akkor (b) a közönséges *szenvedő igét* alkalmazzuk (külszenvedő, passivum): *emeltetik, bocsáttatik*.

2. Tárgyhoz kötött cselekvések (denominális igeképzés).

Itt nem mondattani tárgyról van szó, hanem általában vmi tárgyról v. személyről, melyhez hozzákötöttnek képzeljük az ige jelölte cselekvést: p. a *vasal* ige a vashoz, az *árad* ige az árhoz, a *bűnhődik* ige a bűnhöz kötött cselekvést jelent és

p. *házat épít* = *épített, szüretelek, emlékkövet állítok, a vezér megtámadja a várost* = *megtámadtatja katonáival, adósságát lerója* = *lerovatja, a hitelezővel letörölteti a rovásról stb.* — 3) Néha meg ellenkezőleg a miveltető igének idővel elvész, elhomályosodik e jelentése, p. *nyomtatnak* (gabonát, mert a lóval nyomtatják), *könyvet nyomtat* (a gép nyomja), *vágat a lóvas* (a lóva vág), *szóktat* stb. — 4) Egy-egy cselekvő igéből kétféle miveltető alak is származik különböző jelentési árnyéklattal, p. *nyomat, nyomtat, járat, jártat, folytat, folytat, nyomorgat, nyomorogtat* stb. — 5) Vannak másodrendű miveltetők is, tehát három cselekvő személylyel, p. *kel—kelt—keltet* (= A. eszközli, hogy B. eszközölje, hogy C. keljen föl), *töltet, égettet* stb. — 6) Valamint a németben, francziában engedést jelölő igével (*lassen*) fejezik ki a miveltetést, úgy viszont mi a miveltető igével néha engedést fejezünk ki, p. *mért csalatod meg, mért csúfolgatód magadat?* a *mi vezérünk rútul megverette magát* stb. (Talán innen magyarázható annak a pleonasztikus szerkezetnek a használata, mely lát-szólag a latin acc. c. inf. pass. szolgai fordítása: édes fájdalommal *haggya vonatni* magát, Abonyi. A mi nót. I. 130, és u. o. 155, IV. 178; már Versegly tárgyalja és elítéli Anal. II. 187.) — Néha a miveltető ige praegnans alkalmazással azt fejezi ki, hogy csak beszédben eszközli, csak mondja, hogy történik, p. *»eleget halatták, pedig most is él«, Kreszn., hibáztat, származtat, eredtet, meghazud-t-ol* (továbbképezve, úgy mint *sujtol*), a fordító itt olyasmit *mond*at Horatiussal (*láss*t ihn *eticas sagen, was . . .*)

¹⁾ A visszaható igének különféle szerepléseiről (s arról, hogy az igazi szenvedő ige is ebből fejlődött) l. M. Nyelvőr VII. 481—493. Az ottaniakhoz hozzájárul még a fent említett inchoatív jelentés.

jelöl. Mint látjuk, az illető tárgy ki is van fejezve ez igékben, mert alakilag valóban a tárgy nevéből származnak.²⁾ (Tárgy nevének vesszük itt nemcsak a főnevet, hanem a melléknevet is, mert p. *szépül* a. m. szép tárggyá változik, *vénít* a. m. vén emberré változtat.)

A cselekvésnek a tárgyhoz kötöttségét két főszempont alá foglalhatjuk: A) kifejezheti az ige általánosságban azt, hogy az alany az illető tárggyal tesz vmit, vele működik, bának, p. *vasal*, *botoz*, *halász*; B) kifejezheti azt, hogy az alany azon tárggyá átváltozik vagy mást azzá változtat, p. *vénül* v. *vénít*, *nagyobbodik* v. *nagyobbít*, *porhad* v. *porhaszt*.

A. A tárggyal működést jelentő igék közt a legszámsabb osztályt azok teszik ki, melyek valami eszközzel való működést fejeznek ki s alakilag is az illető eszköz nevéből származnak, p. *kapál*, *csépel*, *fésül*, *süprüz*. — Különösebb esetek azok, mikor a cselekvést magát tekintjük a cselekvés eszközének, p. *ének*: *énekel*, *kifogás*: *kifogásol*, *tanulmány*: *tanulmányoz*; és mikor a cselekvő személyt, magát az alanyt nevezzük meg az igében, mint a cselekvés eszközét, p. *orvosol*, *szolgál*, *gazdálkodik*, *barátkozik*. Az utóbbiak, mint látjuk, valami szerepben működést, valamiül szereplést jelentenek, s így hozzájuk számíthatók a *zöldellik*-féle igék is.

A cselekvés eszközének tekinthetjük azt is, a mivel ellátunk, felszerelünk valamit, úgy, hogy ide tartoznak általában a *vmivel ellátást* jelölő igék, p. *mázol*, *megvasal*, *felszerel*, *porol* és *poroz*, *aranyoz* stb., s ezeknek visszaható párjai, melyek *ellátódást* fejeznek ki: *porlik* és *porzik*, *fogzik*, *bimbózik* stb.

Ide valók a valaminek nevezést, tartást jelentő igék is: *ural*, *komáz*, *csodál*, *sokall* stb.; mert ezek azt jelentik, hogy

²⁾ Itt volna helyén azokról az esetekről szólni, melyekben a névszó minden képző nélkül átmegy az igék kategoriájába, p. *szabad-na*, *fényeskedik*; v. ö. M. Nyr. VII. 492—3. — Tényleg ugyanez történik, ha a denominatív igeképző a hangzából elvész, s csak jelentésileg virtualiter marad meg, p. »oda gyün galambom, rozmaringot vásár« M. Nyr. IX. 528, e h. *vásárl*; latin *pugna*: *pugna-t*; német és angol *fisch*, *fish*: *fisch-en*, *to fish*; ang. *flat*, lapos: *flat*, laposít (a németben még legalább Umlaut van: *platt*—*plätten*) stb.

a személyt v. tárgyat ezekkel a *nevekkel* illeti, ezeket a neveket ruházza rájuk: »úr, koma, csoda, sok.«

Végre ide tartoznak a *halász, rákász, eprész*-féle igék (és *hadakozik, törvénykezik* stb.), melyek az ill. tárggyal való bánást, foglalkozást jelentenek.

B. A *vmivé válást* és *vmivé változtatást* jelentő igék az eddigiekkel szemben csak egy sereget tesznek ki, mert a második fajta az elsőnek egyszerűen míveltetője: *vénül* — *vénít* (= vénül-tet, vénülni kész), *vénhesz-ik* — *vénhesz-t, nagyobbodik* — *nagyobbít* (= nagyobbodtat). ¹⁾

¹⁾ Vannak elvétele ilyen alakúak is: *csonkáz, bénáz* (= csonkít, bénít); *másol, hazugol; házaskodik, elhitványkodik, elsoványkodik* (Simonyi, Tanulmányok az egyetemi m. Nyelvtani Társaság köréből I. 64).

B. Név szók.

A névszói vagyis tárgyi fogalmak alkotásában ismét — mint az igékében — mindenképpen két eljárást kell megkülönböztetnünk: egyik a két fogalomnak egybeszerkesztése, másik az egy fogalomnak módosulása, képzése.

I. A tárgyfogalomnak szerkesztése.

Itt is, mint az igénél, részint *mellérendelés*, részint *alárendelés* által alkotjuk az új fogalmat.

1. *Mellérendelés* történik, ha két fogalomból harmadikat úgy szerkesztünk, hogy ennek egyenrangú része a két tag, mert kölcsönösen határozzák meg egymást, p. *adásvevés*.

2. *Alárendelés* történik, ha csak az első tag szolgál a másodiknak meghatározására, s a második fogalom maga mint nem foglalja magában a szerkesztett fogalmat mint fajt, p. *búcsuvevés*.

Mindenekelőtt ide számítok minden *jelzős kifejezést*,¹⁾ nem pedig a mondatban, mert a jelzős kifejezésben nem két önálló fogalomnak egymásra viszonyításáról van szó, hanem

¹⁾ Itt van helye megjegyeznünk, hogy a *melléknév* és *főnév* közötti különbség keresztülvitelét ép oly lehetetlennek tartjuk, mint a *transzitiv* és *intransitiv* igék közöttit. Nincs melléknév, mely főnév is ne lehetne és nincs főnév, mely melléknév is ne lehetne (l. Simonyi, M. Nyelvtan 110., 112. s 115. §§.) A melléknévet legfőképpen úgy lehet definiálni, hogy »többnyire jelzőnek használjuk«, tehát más névszó *mellé* való név; mert szigorúan véve a dolgot, nem mondhatjuk, hogy a melléknév a fogalomnak jegyét, tulajdonságát jelöli: a »szép« szó nem a szépséget jelöli (ámbar a szépséget jelenti, l. a *jelölés* és *jelentés* közti különbségről, M. Nyelvőr VIII. 111), hanem jelöli a szép tárgyat magát. Hogy a »sötét van, hideg van«-beli tárgynevek a »sötét éj, hideg szél« kifejezésben más tárgy meghatározására szolgálnak, az nem elég ok arra, hogy e tekintetben két beszédrészt különböztessünk meg.

kettőnek egy fogalomná egyesítéséről: *szép írás, helyes írás, drága kö, ál jó emberek, arany ékszer, és szépírás, helyesírás, drágakő, álarcz, aranypénz*; az utóbbiak csak annyiban különböznek az előbbiektől, hogy specializálva, bizonyos esetekre vannak szorítva. — A jelzősekhez valók természetesen a *birtokos* kifejezések is: *ülés napja, szegény ember fia, Csaba nyila, véka alja, ten fiad, és úrnappa, vásárfia, hazánkfia, istennyila, Hegyalja, tenmagad.*

Ide tartoznak a jelzők módjára használt határozók is, minők: *tejbe kása, borba körte, helyre legény, összemarok, viszszaút, általút, keresztülzalma, és a -nek ragos birtokos szósok: az úrnak napja, a hegynek az alja stb.*

Az eddigi alárendelő összetételeket nevezhetjük syntaktikus, *mondattani összetételeknek*, mert közel állnak a mondat-tani viszonyok kifejezéseilhez s ezekhez hasonló külalakjuk is van még (*borba körte, urnak napja*). Melléjük sorakozik az alárendelő összetételnék másik osztálya, *a kihagyásos összetétel*, melyben t. i. hiányzik a két tagnak összeszerkesztése: *úrnap*, e h. *úrnapja* v. *úrnap napja*.

II. A tárgyfogalomnak képzése.

Az alaktanban, a nyelvbeli alakok félre nem érthető útmutatását követve, a névszóképzést két részre szoktuk osztani, a szerint, a mint névszóból vagy igéből képezzük az új névszót. Ezt a kettéosztást itt is megtarthatjuk, mert valóban jelentéstani különbségen is alapszik: egyik esetben ugyanis már meglevő tárgyfogalmat módosítunk, a másikon pedig cselekvésből indulunk ki a tárgyfogalom alkotásában, úgy hogy a tárgyat az illető cselekvéshez kötöttnek tünteti föl a nyelvé.

1. A tárgyfogalom módosulása (*denominális névképzés*).

A tárgyfogalomnak új tárgyfogalomná való összes módosulásai négy szempont alá eshetnek: egyik a *szám*, másik a *mérték*, harmadik az *összertartozás*, negyedik az *elvonás* (*abstractio*).

A. *Számra* nézve úgy módosítjuk a szó jelentését, hogy aztán nem egyszer jelenti a tárgyat, hanem többszörözve. Meg kell azonban különböztetnünk itt két esetet:

I. Egyik az, mikor az új szó egyszerűen azonos tárgyaknak *többses számát* jelöli, p. *házak, házé-i, háza-i-m, enyé-i-m* vagy *enyémek* stb. ¹⁾ *Kettes szám*, minőt a görögben, héberben, továbbá a lapp, osztják, vogul stb. nyelvekben lelünk, a magyarban nincsen.

II. Másik az, mikor a szó több tárgyat egységbe foglalva nevez meg; az ilyen szót nevezzük *gyűjtő névnek*. Közöséses magának az egyszerű tárgyszónak ily értelemben való használása, ha p. azt mondjuk, hogy *az ember* halandó, s az egész emberi nemet értjük rajta. ²⁾ Máskor azonban a gyűjtő fogalom kifejezésére a nyelv külső eszközt is alkalmaz. Legegyszerűbb a részek nevének egybeszerkesztése, p. *adás-vevés, nép* = nő, fi (l. Budenz szót.), a latin *su-ove-taur-ilia* stb. De van szóképzésünknek is két eszköze e célra: a) minthogy a

¹⁾ Ide tartozik a *többses szám* használatának tárgyalása, p. az, hogy nyelvünk a számnév mellett rendszeren egyes számmal is megelégszik (bár a *többses* is előfordul, nem csak a régiebb s újabb irodalmi nyelvben, hol idegenszerűnek tarthatnók [p. *sok győlekezetek turbae multa* Münch. c. 22, *menden leletezeteket*, omnem langorem! o. 23, valának hét fejei és tíz szarvai, Mel. ap. 298; »néhány szájtató korhelyek« Kuthy, Rejt 37, erre sok nézők vonultak a színpad közelébe u. o. 41, »több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmek álmodni képes«, Arany Haml. 37; sőt: »az ifjak daliás magyar ruháikban egy-egy leventéi voltak a letűnt szép régi kornak«, Abonyi, A mi nót. I. 52], hanem a nép nyelvén is, l. M. Nyelvőr IX. 519; s bár maguknak a számneveknek is lehet *többses számuk*, p. »a hűvös éj hó szellelte százzezerek lehellete« Arany, Keveháza; *mindannyiak között*, Szász K. Nib. 375; *sokak* az tagok, Telegdi Ev. 118; püspökököt szám szerint *három száz tízen nyolcakat* öszve gyűjte, Geleji Titk. titk. 14; élteteket jókkal *sokakkal* újítsa, M. Nyelvőr VI. 184; ellenben: »ilyenféle *áldozatok hat* volt«, M. A. bibl. I. 88.); — továbbá, hogy nyelvünk a páros testrészeket egynek szokta venni (mint már a H. B.-ben *zumtuc* és nem *szemeitek*, v. ö. már Révaynál Antiq. 74, és v. ö. *fél szem* stb.; ámbár előfordul a *többses szám* is); — hogy az elvont s némely egyéb szavak ritkábban fordulnak elő *többsesben* (de v. ö. p. »elbúcsuztak egymástól nagy *sírásk-rívások* között«, Arany L. Népm. 106; *valakik*, Pázm. Öt lev. 303. Telegdi Ev. 141, *valakik* = a kik u. o. 145); — végre a *szóegyeztetés*, l. M. Nyelvőr IX. 225 — 228. — »A Proletárok olyan darab«, Beöthy Zs. P. Napló 31, 22 tcza; »Csiky Proletárok-ját« (a *többses* tovább képezve!) u. o.

²⁾ Császárról szól a *francia fia*nak, Eötv.; előre *hún*, Nimród fia! Ar.; járt utánam három falu *legénye*, népd. L. Simonyi M. Nyelvtan 102 c.

többséghez az egység hozzátartozik, a gyűjtő fogalmakat kifejezhetjük az összetartozást jelentő -s képzővel, p. *ménés, nádas, fenyves, csemetés*¹⁾; — b) minthogy a tulajdonságok egyezése teszi a tárgyakat összetartozókká, az egyedi névből tulajdonság-jelölőt képzünk s ezzel fejezzük ki a gyűjtő fogalmat, p. *katonaság, ifjuság, vérség*²⁾, *erdőség, hegység, helység, népség, dologság*³⁾, *nedvesség* (= nedvek, p. a n. kiszivárogo a falból).

A gyűjtő fogalmakhoz számíthatjuk még a két, három féle számneveket, s a gyűjtő képzésekhez a *kettő, három-ó-nkat* (v. ö. *háromság*), a *ketten, hárman-ként* (*házan-ként*) s a *negyven-ötven-féléket*.

B. *Mérték* tekintetében háromféle fogalmi kategóriát fejeztett a nyelv:

I. A *kicsinyítő* neveket, minők *házacska, jócska, nagyobacska, magácska, anyó* és *anyóka, fiók* és *fióka* stb.

II. A *nagyító* neveket, melyek gyakran nem egyebek, mint ironiával mondott kicsinyítők, p. a *pofók, szemők, Erzsók-félék*⁴⁾ s az olasz nagyító szók.

Ide való azonban a rendes *fokozás*, a közép-fok és fölső-fok képzése: *szebb, emberebb, elsőbb* és *legelsőbb* v. *legelsőbb* stb.⁵⁾

¹⁾ Györy V. Havi szemle I. 44.

²⁾ Család értelmében, Kaz. Mkái V. 123.

³⁾ Ügy, baj, értelmében, M. Nyelvőr IV. 32. — Ismét más észjárással s részben idegen hatás alatt (ném. *Getäfel, Gestirn* stb.) alkotott gyűjtőnevek ezek: *táblázat, csillagzat, ablakzat, boltozat, redőzet, ruházat, homlokzat*; **mennyezet, földzet, oszlopszat, talpszat, vesszőzet, zsindeleyezet* Kazinczynál, l. M. Nyelvőr III. 166—167 | *tárlat, készlet, többlet, képlet, üzlet, kereslet, értekezlet*. — Érdekes, hogy a népnyelvben *népek* is előfordul 'emberek' értelmében (p. M. Nyr. V. 273), tehát a gyűjtőbe foglalt személyek a többes képzővel mintegy újra egyénítve vannak.

⁴⁾ A kicsinyítő ugor -ja képzőt (M. Nyelvőr V. 481) láthatjuk a magyar *boldog-jabb, gazdag-jabb*-féle középfokban (l. Révay Gramm I. 259).

⁵⁾ A főnevek fokozásáról l. M. Nyr. IV. 105, Simonyi M. Nytan 105. §., a finnben Budenz F. Nytan² 9, a baszk nyelvben Donner Öfversigt 86. V. ö. *bornd borabb* (jó bor), Erd. Közm. 1000; *gúznál is gúzsabb*, M. Nyr. IV. 554; *kárabb* VI. 523; *legmódibb*, T. Gyűjt. 28, 96 | *leghegye*, Arany L. népm. 190 | **az effélének a legjava* is csak árnyék, s a *legrossza* nem rosszabb, ha képzelődés pótolja, Arany Szentiv. á. 216. —

III. Az összemérő neveket, minők *ökölnyi*, *mogyorónyi*, *embernyi*, *anyányi* stb.

C. Az összetartozást jelölő névszóknek három osztályát kell megkülönböztetnünk: I. egyik fajta a tárgyat azon tárgyról nevezi el, melyhez hozzátartozik, p. a *vizi* lényt a *víz-ről*, II. a második a tárgyat azon tárgyról nevezi el, a mely hozzátartozik, a melylyel el van látva, p. a *pikkelyes* halat a *pikkelyről* vagy a *vizes* tárgyat a *víz-ről*; III. a harmadik osztályban az új névszó ugyanazon tárgyat nevezi meg, mint az alapszó, csak hogy a tárgyat mint személyhez tartozót, mint birtokot tünteti föl, p. erdő: *erdőm*, kar: *karja*.

I. A *viz-i*-féle szavak térben vagy gondolatban való hozzátartozást s az utóbbi esetben gyakran valóságos birtokviszonyt jelölnek, p. *királyi pálcza*, *vezéri hatalom*, és a *vízé*, *királyé*, *vezéré*-féle birtokos szók eredetileg azonosak velük s csak azért tartották meg a hosszú hangzót, mert önállók, nem jelzők, mint amazok.

Ide valók még a *-béli* v. *-beli* és *-féle* (régente *-féli*, *-féliek*=félék) képzős szók, továbbá a *szél-ső* és társai, melyek tisztán térben együttlétet jelölnek, és a *harmad- negyed-féle* helyzetjelentő szók.

II. A *vizes-féle*, ellátottságot jelentő szavakhoz valók az *-ú*, *-ü* képzősek (*jószem-ü*), és a *-talan*-képzős fosztó nevek.

III. A *birtokszókat*, minők *vízünk*, *kezem* stb., szóval a »személyragos« névszókat, szintén a szótanba, a jelentéstanba s a szóképzésbe vonjuk, valamint ide vontunk már fönt minden jelzős kifejezést, s így a birtokos kifejezéseket is: *asztal-láb* és *lábam* között csak az a különbség, hogy az elsőben a birtokost még külön szó fejezi ki (*asztal*) s így a fogalomnak szerkesztett volta még élénken érezhető, holott a másodikban a birtokos neve (*-m*) már képzővé, formális elemmé lett. Szóval az *-m*, *-d* »ragokat« mi birtokképzőknek nevezzük, mert a *lába-m* ép olyan képzett nominativus, akár a *lába-s* vagy

Pleonasztikus kettős fokozás: Göcsejben *szébbel* (v. ö. *szépebb* Egerben) *sokkellebb* *jaóbb* és *sokkellebb* *szébbel* T. Gyűjt. 1839. XII. 8; Egerben *inkább* *csunyább*; az irodalmi nyelvben is *mindinkább* *kevesebb* stb. — Érdekeseke még: *elsőbb fia*, Vör. II. 392; *utóssóbb* M. Nyr. VI. 332 | sokkal *semmibb* ember, Szollosz ford. 136.

-*láb-á*, s ép úgy járúlnak hozzá a viszonyragok, mint ezekhez: *lábam-ra* stb. Sőt ezekhez a birtokszókhoz, még új képzők is járúlnak. Így mindenekelőtt a főntebbi birtokosképző -é: *apám-é, fiad-é, őseink-é*. Továbbá némely esetekben az ezzel egyenértékű -i képző: *városonki borokat* a Sajószentpéteriek végzésében, továbbá *hazánkí, földemi, a mi falunkí, sírhal-momi* (Vör.), *nálunkí munka* (a nép nyelvéből). ¹⁾ A hasonló értékű -*beli* és -*féle* minden nehézség nélkül oda függed: *javabeli, házunkbeli, magamféle*. Hasonlókép szerepel a birtokszó egyéb efféle összetételekben, p. *magamszerű, magamszörű, szomszédotok-szabású, szemed-színű* dolmányomon stb., ²⁾ továbbá *magaviselet, magaelhagyás, magokfeledett emberek* stb. ³⁾ — De még egyéb képzők is járúlnak a birtokszókhoz. Így a többesképző ezekben: *enyémek*, ⁴⁾ *ő kelmék*, ⁵⁾ *a minapákban* (M. Nyr. VIII. 68), s ezekben a pleonasztikus őrségi és göcseji többesekben: *házoimak, kertjeidek, pajtásidak* (M. Nyr. VII. 418). Aztán a -*nyi* képző ilyenekben: alig van *jártányi* ereje (az járto-ni erő sincsen már testemben, Thaly Vit. én. II. 104), nincs *fontányi* szösze; *hasatöltenyi* (I. Kreszn., Cz. F. »nem elégszik meg azzal, hogy *hasa-tülténnyit* egyék«, Káldi), egy *király-holdjáné* földön (in uno jugero terrae regalis men-

¹⁾ L. ezeket s még egy párt M. Nyr. I. 411, III. 450 és VI. 114, és »*holtai . . mint ifjontai . .*« III. 451; *legéntemi, leántai* Háromszékből, M. Nyszet VI. 225. — Az *éjtszak-a-i-félékről* l. M. Nyr. IX. 368—371.

²⁾ L. ezeket és hasonlókat a M. Nyr. IV. 487. V. ö. még: »magától érthetőnek tartotta, hogy minden *magamesterségyű* ember ép azokkal a tehetségekkel birjon«, Föv. Lap. XV. 770.

³⁾ *Magaviseléséről*, Balassa 149; deli termetők, tetszős magokviselése, Fal. 11; *magamutatás*, Ill., hogy ezen *magamegkötésének* mentséget adjon, Fal. 751, *maga-megaldzás* o. 179, 184; ama nonchalence, az a *maga-elhagyás*, P. Napló 30, 239 tcza; nagy *maga-biztában*, B. Szemle II. 161 | *magok feledett emberek*, Telegdi Ev. II. 57 | *magoknagyzó*, Geleji; *magaviselő*, Baróti Sz. D. — Egyéb példák M. Nyr. IV. 296. — *Dolgafelejtő* stb. o. 387.

⁴⁾ »*Enyimec et enyeim*«, M. A. gramm. Corp. Gramm. 156; »*enyimek* vel *enyeim*, *tiéd* pro *tiédék*, quod non est in usu«, Peresz. o. 438 l. még o. 560, jegyz. De van *tüedek* és *müênkek* őrségben, l. M. Nyr. VII. 419.

⁵⁾ Azaz *ő kegyelmék*; p. »ez egy kis elbizottság volt *ő kelméktől*«, Pet. vegy. m. III. 165, *ő kelmék* M. Nyr. IV. 80.

surae, Verb. decr. 212), hátralépve *kar-hosszányira* (Arany Haml. 42), *karomnélag* (azaz karomnyira, M. Nyr. II. 522), *öklömnyi* (Szatmárt, szóbeli közl.), *apámnyi* (így neveztek egy nagyocska fiút pajtásai, o.), *fél ujjodnyi* kenyeret (M. Nyr. IX. 214). — A kicsinyítő képző: *árgyomcsa*, *-ca* M. Nyr. V. 61, 62. — És a *-ség* képző: mert kevéssel kedet ha inkább szeretném, *nénémiségét* (néném voltát) néha el is felejténém (Mikes, 1720. jan. 16.) — Végre még ige is képezhető belőlük: *éjtszakázni*, *lábujjázok* Tsz.; *tetejezve* M. Nyr. II. 277; *édesgette*, *lelkemezte* (Arany L. népm. 101), *fiamozhatják* egymást (M. Nyr. VI. 155).

D. Az *elvonás* vagyis abstractio, mely az eddigiekhez képest egészen új gondolati működés, nyelvünk s egy-két rokon nyelv eszejárásában nagyon érdekes úton jutott kifejezéséhez. A zürjénben p. *lun* a. m. nap, *šula-lun* a. m. boldogság; szó szerint boldog-nap, boldog-idő, úgy hogy az idő az azt kitöltő állapot értelmében van véve. Szintúgy a mordvinban a napot jelentő *či* szó gyakran fordul elő efféle kifejezésekben: *šupav-či*, gazdag-ság, tulajdonkép gazdag-nap. Evvel a mordvin *či* vagy *ši* s a finn *sää* szóval egyezetteti Budenz a magyar *-ség* képzőt¹⁾, úgy hogy p. a magyar *ifjúság* szó is eredetileg az ifjú napokat, az ifjú kort jelentette s csak átvitt értelemben jelöli most az ifjú kornak állapotát, vkinek ifjú voltát.²⁾ A *-ság*, *-ség* képzőnek talán még az eredeti időjelen-tése öröklődött át az ilyen kifejezésekben: *mai napság*, *mostanság*, *az napságtól fogva*.

2. Cselekvéshez kötött tárgyfogalmak (deverbális névképzés).

Ezeket két csoportra oszthatjuk, a szerint, hogy vagy konkrét fogalmat, cselekvő alanyt jelölnek, vagy pedig *elvonatan* magát a cselekvést.

¹⁾ L. M. Nyr. I. 435 »Néhány *-ság*, *-ség*-féle képző.«

²⁾ Hasonló átvitel az időről a vele járó állapotra: *öreg napjaimra*, *in seinen jungen Tagen* stb.; *bona órája van* (»elég, hogy a gyártót annak gyártása alkalmával jó órája teljességgel ellagyta volt«, Thewrewk J. Vel. szapp. 84); továbbá a finn *pahanpäiväinen* átvitt használatában és az észt *aeg* s a latin *tempus*, *tempestas* szavak némely jelentésében,

A. A *cselekvő alanyt* jelöli mindenk előtt a három ige-név: a folyó cselekvés igeneve *kervadó*, a befejezetté *hervadt*, s a beállóé *hervadandó*; továbbá a szokás, az állandóság árnyéklatával a *félős, félénk, törékeny, ingatag*-féle alakok.

Az ige-nevek azonban jelölik a szenvedő alanyt is, vagyis a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, p. *ivó viz, járó föld, vert had, előadandó darab*. A harmadik igenévhez ilyenkor a szükséges árnyéklata szokott fűződni; a második igenév pedig olyan tárgyat is jelölhet, melyre a cselekvés csak gondolatban irányulhatott, mert csak a cselekvés által jön létre, annak az *eredménye*, p. az *írott levél, a meggyújtott tűz*.

A folyó cselekvés igenevén még egy messze ható átvitelt, metaphorát hajtott végre a nyelv, midőn a cselekvésnek eszközét is azzal nevezte el: *írótoll, varrótü, hordó*, v. a németben *bohrer, seiher, schnellsieder* stb. Az eszköz itt mintegy személyesítve van és maga is cselekvőnek van tekintve.

Ezen eszközjelölő igenév használata olyan mindennapi, hogy aztán a cselekvésnek szintén mintegy eszközül szolgáló helyet és időt is így nevezzük el¹⁾, p. *küzdőhely, temetőkert* v. *temető, háló szoba, ebédlő, nyaraló, fürdő, járó*; és *húshaggyó kedd* v. csak *húshaggyó, pihenő idő* stb.

Vége gyakran még magát az elvont *cselekvést* is ugyan-ezzel az igenévvel jelöljük, p. *kézfogó, esküvő, keresztelő, látogatóba megy, a nap lemenőben van* stb. Kérdés, hogyan alkalmazhatták az eszköz nevét magára a cselekvésre? Talán az ilyen kifejezésekkel eleinte csak azt akarták összefoglalni, a mi az illető cselekvéshez szükséges, mindazon eszközöket és körülményeket, melyeknek segítségével a cselekvés végbemegy, úgy hogy p. *keresztelő* tulajdonkép az egyes mozzanatok, a hozzá való eszközök összeségét jelenti. S ezt bizonyítja a finn nyelvben az az érdekes jelenség, hogy az efféle kifejezések mindig többesszámuak, p. a *'keresztelő'* finn neve *ristiäise-t* tulajdonkép *keresztelő-k*, az eljegyzésé *kihlaiaise-t* tulajdonkép *kézfogó-k*, *eljegyző-k*.

¹⁾ V. ö. az eszköznevek szereplésére nézve Budenz cikkét »Az -ime végű eszköznevekről a finn nyelvben«, Ny. Közl. IV. k., névszerint a helyjelölőkről a 187. lapot.

B. A *cselekvést* jelölő névszók talán általában az imént előadott módon keletkeztek, úgy t. i., hogy elvont jelentésük az eszközjelentésen át fejlődött a cselekvő nevéből. Az elvont neveknek ugyanis rendesen olyan alakjaik vannak, melyek más esetekben még konkrét jelentésüket is megőrizték és vagy a cselekvő alanyt, vagy az eszközt, vagy végre a cselekvésnek tárgyát, illetőleg eredményét jelentik. a) A cselekvést jelentő *tudo-mány* ép olyan alak, mint a tárgyat és eredményt jelentő *ado-mány*, *tanít-vány*, *szöve-vény*, sőt mint a cselekvőt jelentő *jöve-vény*, *szöke-vény*. Az elvont *haladék*, *szándék* olyan alakok, mint a konkrét *süpredék*, *boríték*, sőt a cselekvő *maradék* és *növendék*. Az olvasás finn nevének *luku*-nak *u*-ja egy eredetű a magyar olvasó és *furu ó u* hangjával. A latin *mens* (**menti-s*) s a görög *μῆτις* gondolást fejeznek ki, de a velük azonos görög *μᾶτις* még jóslót jelent. A votják *kulan* halált, de a zürjén *kulon* még halandót is jelöl. — b) Az elvont *halál* és *aszály* ép olyan szók, mint ezek az eszköznevek: *kötél*, *fonál*. A zürjén kijan elvontan a m. fogás, de neve egyúttal az eszköznek is, a fogónak, csapdának. — c) *Menet* és *sírás* elvont szók, de az *írás* és *tojás* a cselekvésen kívül még az eredményt is jelentheti; s az *írat* és *szövet* szavakon csakis a konkrét eredményt értjük. Szintúgy viszonylanak a *vitel* és *vétel* szavak az *ital* és *étel*-hez, s a *sietség* és *veresség* a *nyereség*-hez és *eleség*hez. A zürjén *gižöm* írást és írottat, a lapp *lokkam* olvasást és olvasottat jelöl egyaránt. A finnben is *kuolema* elvont név, halál, de ép olyan képzésű *luo-ma* konkrét szó: teremtetten lény, teremtmény.

Magamnak is váratlan hosszúra nyúltak az eddigi fejtegetések, s nem kívánhatom türelmüktől, hogy még ma az anyagi jelentések, a valóságos szótörténet és szófejtés angol kertjein is végig kísérjen. Pedig éppen itt találjuk a legpezsgőbb életet. Itt látjuk, mint osztják meg a szók, főleg a rokonértelműek egymás közt a fogalomjelölés munkáját; de azt is, mint surlódnak egymással, a mint át-átcsapnak egymás határait, mint küzdenek a létért, s mint nyomja el vagy korlátozza egyik a másikat, gyakran az idegen a honit. Látjuk, mint ragaszkodik egy-egy szó legalább ahhoz, hogy alárendeltebb szerepben, szűkebb körben alsóbb rendű szolgáltatot tegyen urának és teremtményének: az emberi gondolkodásnak. Viszont mint választ ez egyéb szavakat kegyeltjeiül, mennyire kitiönteti, dédelgeti őket, s mint emeli őket föllebb-föllebb s ád nekik mind nagyobb hatáskört. Más szavak ismét minő álarczokat öltenek, milyen költői szárnyaló képzelettel viszi őket a nyelv egyik fogalomkörből a másikba, az érzéki világból a szellemibe, s néha a szellemiből vissza az érzékibe. S ismét más neveket milyen csekély, milyen véletlen okokból ruház át egyik fogalomról a másikra, egyik tárgyról a másikra.

Legyen szabad csak néhány példában megmutatnom, ez a jelentésváltozás gyakran milyen föltűnő eredményeket szül, milyen kalandos utakon tereli a szót gondolatvilágunk egyik sarkától a másikig, úgy hogy eredetétől alig hihető távolságra eljut — néha lassanként nyomról nyomra kísérhető haladással, néha pedig hirtelen szökkenésekkel, melyeknek azonban mindig megvan a természetes indító okuk.

Tudjuk p., hogy a szeszélynek német neve, *die laune*, eredetileg nem egyéb, mint a holdnak latin neve: *luna*. — A mai *zséniroz* a héber *gehennából* származik, mely tulajdonkép Jeruzsálem közelében egy kietlen völgy neve volt (*gê-hinnôm*),

de aztán átvittén a kárhozat helyét, a poklot jelentette; hisz a *zsenirozáshoz* közel álló szók a *gyötrés*, *faggatás*, *vekszálás*, melyek most szintén többnyire apró kellemetlenségeket jelölnek, ámbár voltakép pokoli kínok nevei. — Az ármánynak mai német neve, *kabale*, nem egyéb, mint a héber *kabbáláh*, mely jelentette eleinte a hagyományt, hagyományos törvényt, aztán általánosítással az összes hagyományos tanokat, később megszorítással a titkos tanokat, a mysteriumokat, végre gedig a titkos cselszövést, a pokoli ármányt. — A *paszománt* ugyanabból a szóból származik, mellyel a könyvbeli passzust vagy az útlevél passzust nevezzük. — A *commis voyageur* és a *komisz* kenyér, mind a kettő a latin *commissus* szó, csakhogy más-más jelentésfejlődéssel: az egyik megbizottat, a másik bizományba adottat jelent most, s a *komisz dolog*, *komisz ember* már semmi kapcsolatban nincsenek az eredeti jelentéssel.

Néha fokonként teljesen ellenkezőre válik a szónak jelentése. Nem szabad ugyan egyszerűen a régi etimologusokat követnünk, kik azt mondták, hogy »lucus *zat* *ἀντίφασιν* a non lucendo, officium a non officiendo« származik, bár egy szikra igazság még ebben is van. De vannak olyan esetek, hogy a nyelvtörténetből valóban kimutathatjuk, mint vett föl a szó idővel egészen ellentétes jelentést, az eredeti jó helyett rosszat, a rossz helyett jót, a semleges helyett egyik nyelvjárásban vagy korszakban jót, a másokban rosszat.

Ismeretes dolog, hogy a német *schlecht* a régibb németségben tisztán és egyszerűen jót jelentett.¹⁾ Viszont a német *brav* ugyanaz a szó, mint a latin *pravus*, pedig ez romlottat, gonoszat jelentett. A *pravus*-ból lett p. az olasz *bravo*, mely maga egyrészt orgyilkos neve, másrészt meg tetszésnyilatkozat. A szó ugyanis a román nyelvekben később nem csak gonoszat, hanem vadat, féktelent, erőset jelentett, p. a régi olaszban *unde brave* a. m. zajongó habok, féktelen hullámok, a spanyolban *ganso bravo* a vad lúd, sőt a portugálban *uva brava* a vad szőlő. A francziában aztán *brave* a 'vitéz' jelentését vette föl, s így javult fokozatosan a *pravus* szó egész a német *brav*-ig, mely már nem is vitézt, hanem derekasat, sőt erkölcsileg jót fejez ki.

¹⁾ L. Müller M. Újabb Főolvasásai 266—7.

Néha más-más megszorítás, más-más mellékgondolat hozzájárulása által vesz föl egy-egy szó homlokegyenest ellenkező két jelentést. Például a német *kerl* szó és a magyar *király* egy töről hajtottak: a régi német *charal* általában férfit jelentett, de most már megvetőleg ficzkót jelöl; holott másrészt ugyanabból a szóból lett a *Károly* név, s aztán a nagy frank király nevéből lett állítólag a szláv *král*, a magyar *király*. — Szintúgy a német *scheinbar*, mely szó szerint 'látszó'-t jelent: a régibb ujfőlnémetben a. m. világos, nyilvánvaló, szembetűnő, holott a mai nyelvben ép fordítva csak látszólagosat jelöl.

Lássunk magyar példákat. Az *idegesség* irodalmi nyelvünkben gyöngeséget fejez ki, ellenben a népnyelvben itt-ott erősséget, izmosságot jelent; egészen úgy mint a *nervosus* szó, mely a latinban erőset jelentett, ma pedig olyan embert jelöl, a ki nagyon érzi idegeit, érzékeny-idegzetű, szóval ideges. — *Ideig tartó boldogság, ideiglen, ideiglenes, zeitliches glück, zeitliche güter*: az idő mindezekben rövid időt jelöl; ellenben a gót nyelvben *aivs* nemcsak időt, hanem az egész időt, az örökkévalóságot is jelentette. Szintúgy *aevum*-ból a latin *aeternus*, és a görög *αἰς* (acc.), *αἰεί* (loc.) 'mindig', mely ugyanebből a forrásból eredt és szó szerint annyi volna, mint 'ideig, időben'. — Ha egyszerűen azt mondom, hogy *kedvem volna, kedvem szottyant*, a kedven hozzávaló kedvet, jó kedvet értek; ellenben az osztják *kand*, mely a mi kedv-ünkkel azonos, már ott haragot, tehát csak rossz kedvet jelent, s a vogul *käntiñ* is a. m. haragos. Szintúgy járt a görög *θυμός*, mely nem csak általában kedvet, hanem néha haragot fejezett ki; s a német *mut*, melynek a középfőlnémetben (*muot*) ennyiféle jelentése van: »gemüt, mut, zorn, lust, absicht.« — »*Einen knaben überhören*« a. m. meghallgatni a fiút, hogy mondja el a leckéjét; ellenben »*etwas überhören*« a. m. nem hallani vmit, nem venni észre vmi mondottat. Vessük össze továbbá ezeket: *etwas geschriebenes übersehen* (= durchsehen) és: *darin einen fehler übersehen*. — Viszont a *szolga* és *úr* ellentétes fogalmak; de *szolgál vkit* mégis a. m. *ural vkit.*¹⁾ — *Lieben* a kö-

¹⁾ De ellenkezőt jelent az *ural-kodik*-beli *ural* = dominál, dominatur. V. ö. *szolgálkodik* (tájszó).

zépfolnémetben annak a cselekvését jelölte, a ki kedves volt, a ki örömet okozott, holott most annak, a cselekvésére vonatkozik, a kinek az illető kedves.

Ki hinné első hallásra, hogy a *huszár*, ki oly jól megállja helyét, a futást jelentő *currere* igétől vette nevét, mert nem egyéb, mint az olasz *corsar*, mely tengeren czirkáló kalózt jelentett, s mely kalóz és portyázó rabló jelentéssel ment át a déli szláv nyelvekbe, hol *kursar*, *gursar*, *gusar*, *hursar* és *husar* alakokban fordul elő; s innen fejlődött a magyar *huszár*, kit tehát nem azért neveztek így, »mert egy halálának mindig *hús* az *ára*«, sem pedig mert Mátyás király idejében minden hús jobbágy után egy lovas katonát kellett állítani. ¹⁾

A *levente* szót is most költői nimbus sugározza körül, s a rumuny *leventu* is hőst, a mai görög *λεβέντης* (ejtsd: *leventis*) pedig bátor, merész embert jelent. De főjelentése a görögben s az olaszban (*leventi*, többes) rabló, kalóz, tengerész, és úgy látszik eredetileg a kisázsiai, levantei kalózokat nevezték így. ²⁾

Vizsont a *kaczérság* ma meglehetősen tisztátalan fogalmat jelöl, pedig alapszava a görög *καθαρός*, mely a. m. tiszta! A dolog úgy történt, hogy a középkorban Németországban a Novatianus eretnekek *Cathari*-nak nevezték magukat tisztaságukról, de a katolikusok gúnyosan alkalmazták a szót s eretneket értettek rajta: így lett belőle a németben *katzer* és *ketzer*, s ebből lett a szláv és magyar nyelvek *kaczérja*. ³⁾

A *fél* szó ezekben a kifejezésekben *út-fél*, *fél-re*, *fel-é*, oldalt jelent, az *éjfél*-ben pedig ellenkezőleg középet. ⁴⁾ A közvető jelentés az egésznek mintegy középről szétágazó két fele (*dimidium*).

Az egymással *meghasznlók* nem szoktak *hasznlók* lenni, pedig a kettő nyilván azonegy szó s összefügg azonfölül a *hasad*, *hasít*, *hasáb* szókkal. Az észjárás olyan, mint abban, hogy *szakasztott mássa*, *szakasztott olyan*: azaz olyanok, mint egy egésznek széthasadt, szétszakasztott két fele.

¹⁾ V. ö. »*Huszár*« Pesty Frigyesről és Szarvas Gábortól, M. Nyr. VI. 22—27.

²⁾ L. Szarvas u. o, 441.

³⁾ Szarvas az id. h. 385.

⁴⁾ V. ö. viszont »fele-közep« e h. fele, Merényi népmeséiben.

Méla az irodalmi nyelvben a búskomoly, de Abony tájékán éppen a »tréfálkozó, humoros, elmés, viccelgető« embert nevezik mélának, mélásnak, mélázónak, s azt mondják p., hogy »*Palya bácsi elméláz velünk, hogy ki sem fogyunk a nevetésből.*« — Ugyanott a *pajzán* szót egészen más értelemben használják, mint a köznyelvben: ha azt mondják, hogy »*az a szegény pajzán kisbéres*«, ezzel azt fejezik ki, hogy elhagyott, árva, neveletlen. ¹⁾

Még csak megemlítem az ilyen ismeretes kifejezéseket: *kő keresztfa, lúd tikmony, gyöngyhalászat* (meg is volt róva egyszer a Tud. Gyűjteményben), *fa kövezet, agyag padozat* (Jókai), *aranyból volt a reze* (Arany). ²⁾

Hogy mindezekben a bonyolódott s gyakran annyira furcsa változásokban micsoda általános irányok különböztethetők meg, hogy a nyelvtörténet s a szófejtés nyújtotta tanulságokat miként lehetne némileg rendszerbe foglalni: mind ezt kegyes engedelmséggel más alkalommal, nem sokára szándékozom részletezni. De az eddigiek is, úgy hiszem, mutatják legalább is azt, hogy ime a nyelvészetnek mennyi érdekesbnél érdekesb föladata van még. Ime a nyelvtudomány nem a betűk és ragozási minták tudománya, mint az üres, száraz, gépies iskolai nyelvtanítás miatt hiszi a nagy közönség. A ki a *cz* betű haszontalan *z*-jét vagy a *mel(y)lyel* szó haszontalan *y*-ját védelmezi, a ki az *apjok* alakot tartja még ma is egyedül üdvözítőnek s az országszerte dívó *apjuk*-ot megható fanatizmussal átok alá veti — az nem foglalkozik a nyelvtudománynak legmagasabb kérdéseivel. Távolságunk ezektől még akkor is, mikor az ikes ragozás alakjairól vagy az új szók hibás vagy helyes voltáról vitatkozunk. A nyelvtudománynak nem az az igazi föladata, hogy betűkre és alakokra nézve szabályokat, törvényezikket és paragraphusokat adjon, hanem az, hogy a nyelv történetében az emberi gondolkodás történetét vizsgálja és tanítsa!

¹⁾ M. Nyr. VI. 361.

²⁾ *Fullajtár* az esztergomi gyerekeknél a szánon hátul ülő, pedig a szó a német *vorreiter*. — A világosodást jelölő *regge*-nek megfelelő osztfák *rinkim* a. m. nebel, dunkelheit, *r.-pora* szürkület (*pora*: idő). — *Sze-relem* és *szörnnyükülés* Budenz szótárában egy gyökből vannak magyarázva.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mive ése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinánd l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről-tekintettel a nyomdai viszonyokr. keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanfőfiak 1874-ben Innsbruckban tartottgyűléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókról. Fogarasi János r. tagtól 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia Toldy Ferencz r. tagtól 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. Szám. A nyelvújításról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinánd lev. tagtól. 1875. 48. l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelv-újítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékeszéd. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylus. Telfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névnam hibás használata. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. Imre Sándor l. tagtól 1876. 97. l. 60 kr. — X. Szám. Bérczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréli- tól	10 kr.
II. Szám. A manduk szertartásos könyve. Bálint Gábortól	10 kr.
III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignác l. tagtól	20 kr.
IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése törté- netében összehasonlítva a keleti arabokéval. Goldziher Ignác l. tagtól	50 kr.
V. Emlékeszéd Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól	10 kr.
VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szi- lágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól.	60 kr.
VII. Emlékeszéd Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól	10 kr.
III. A mordvaiak történelmi viszontagságai. Barna Ferdinánd l. tagtól	20 kr.
IX. Eranos. Telfy Iván lev. tagtól	20 kr.
X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól	40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. Barna Ferdinánd l. tagtól	50 kr.
II. Podhorszky Lajos, magyar-sinai nyelvhasznítása. Budenz József r. tagtól	10 kr.
III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól	20 kr.
IV. Kapcsolat a Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdi- nánd, lev. tagtól.	10 kr.
V. Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdi- nánd l. tagtól.	30 kr.
VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. Telfy Iván lev. tagtól. Ára Imre Sándor l. tagtól	30 kr.

VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól	20 kr.
IX. A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól	10 kr.
X. Batori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) Volf György l. tagtól	10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenő től	60 kr
II. A mordvaiak pogány Istenei és ünnepi szertartásai. Barna Ferdinánd l. tagtól	50 kr.
III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvidtól	20 kr.
IV. Tanulmány a japáni művészetről. Gróf Zichy Ágosttól.	1 frt.
V. Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmádon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta Szász Károly r. t.	10 kr.
VI. Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól	20 kr.
VII. Az ugynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Auréltól.	60 kr.
VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenő től.	80 kr.
IX. Ujperzsa nyelvjárások. Dr. Pozder Károlytól	50 kr.
X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól	30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól	10 kr.
II. A Boro-Budur Jáva szigetén Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól.	40 kr.
III. Nyelvünk újabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól	20 kr.
IV. A hunnok és avarok nemzetisége. Vámbéry Ármin r. tagtól	30 kr.
V. A Kün- vagy Petrarka-codex és a kúnok. Hunfalvy Pál r. tagtól.	30 kr.
VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag fölött. Szász Károly r. tagtól.	10 kr.
VII. Ős vallásunk főistenei. Barna Ferdinand l. tagtól	40 kr.
VIII. Schopenhauer aesthetikája. Dr. Ruzsicska Kálmántól.	10 kr.
IX. Ős vallásunk kisebb istni lényei és áldozat szertartásai. Barna F. l. tagtól.	30 kr.
X. Lessing mint philologus. Dr. Kont Ignácztól	30 kr.
XI. Magyar egyházi népének a XVIII. századból. Székfoglaló. Bogisich Mihály l. tagtól.	50 kr.
XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. Simonyi Zsigmond l. tagtól	20 kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREWK EMIL.

TARTALMA:

I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymologia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata,

tekintettel

az ujtítás helyes módjára.

IRTA

Imre Sándor,

a magy. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM: Bevezetés. — I. Hangtani ujtítások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. —